

Of 6. February - 1895

Другарство
некроп. Р.

9147925)

U-26

1915p

Чарлсманъ
Чарлсманъ

24 JAN 2006
19 AUG 2011
Am. 1452
UL-UL

САЛЪ-МАНЪ

2. Генераль-адъютантъ И. Д. Лазаревъ

ԳԵՆԵՐԱԼ-ԱԴԻՒՏԱՆՏ

Յ. ԼԱԶԱՐԵԱՆ

9147.925
1-26

9 (47.925)

Ա-26

Am-1452

Арм.

3-5065/2a

САЛЪ-МАНЪ

ԲԱԼ-ՄԱՆ

2. Генераль-адъютантъ И. Д. Лазаревъ

ՌՈՒՍ-ՏԱՃԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ

(1877—1878 թ.)

ԵՒ ՆՐԱ

ՀԱՅԱՋԳԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ

Բ

ԴԱՂՍՏԱՆԻ ԵՒ ՂԱՐՍԻ ՀԵՐՈՍ

ԳԵՆԵՐԱԼ-ԱԴԻԻՏԱՆՏ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴԱԽԻԴԻԶ

ԼԱԶԱՐԵԱՆ

(Կենսագրութիւն՝ պատերազմին վերաբերեալ լուսանկարներով)

№ 22141

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Էլեկտրական տպարան Ա. Մ. Կոնստանտինովի

1915

39778-63

Ա. Ռ. Ա. Զ. Ա. Բ. Ա. Ն.

Մինչև այսօր հայազգի պատերազմական հերոսներից՝ զորապետներից ոչ մեկի անվան շուրջ ստեղծված չեն այնքան հետաքրքիր ու հերոսին բնորոշող պատմաժառանգներ, նրանց քաջագործությունների մասին էպիկոսներ, հայրենասիրական արտայայտությունների միջնադէպեր, որքան այդ կը գտնենք մենք գեներալ Լազարևի վերաբերմամբ։ Կովկասեան տարբեր ազգերի և մանաւանդ հայ ժողովրդի համար նա դառել էր բառիս բուն և ամենապայն մտքով ժողովրդական հերոս։ Լազարև ասելով ժողովուրդը մինչև այսօր էլ հասկանում է մարմնացեալ քաջութիւն, անվեհերութիւն, հասարակ ժողովրդին, զինուորին ամենամօտ մարդ, որի հետ նա պատրաստ էր անվախ մտնել կրակի ու ջրի մէջ՝ դրանցից քաջաբար ու պատուով դուրս գալու համար։

Ձեռնարկելով ժողովրդի համար գեներալ Լազարևի այս համեստ կենսագրութիւնը, մենք ոչ հնար և էլ ոչ ժամանակ ունէինք ի մի ժողովել նրա անձի և անվան շուրջ եղած անթիւ պատմաժառանգների և մի հարիւրերորդականը, այլ, ցանկանալով ընթերցող հասարակութեան ձեռքը տալ այդ վերին աստիճան տաղանդաւոր և ինքնատիպ զորապետի կենսագրութիւնը, ի նկատի ունէինք միայն և մի-միայն այն բոլորը, ինչ որ պաշտօնապէս արձանագրւած է ուս զօրքի պատմութեան մէջ. ահա թէ ինչու մեր այս աշխատութեան որպէս հիմք ընդունել ենք Կովկասեան զօրքի և նրա զօրապետների անցեալին քաջ ծանօթ

յայտնի պատմաբան գեներալ-լէյտենանտ Վ. Ա. Պատույի-
նշանաւոր «Генераль-адъютантъ Иванъ Давыдовичъ
Азаревъ» վերնագրով աշխատութիւնը, որ լոյս է տեսել
մի տաւար հատորով 1900 թւականին: Այդ գրքի մէջ, հե-
ղինակին յատուկ ոգևորութեամբ ու ճշմարտասիրութեամբ
ժողոված են Լազարեան վերաբերեալ պաշտօնական ու
արժանահաւատ կենսագրական բոլոր փաստերը, որոնք
եթէ ոչ լիովին, սակայն բաւարար չափով բնորոշում են
Լազարեան տաղանդը, քաջութիւնը և կատարած խոշոր դե-
րը՝ սկսած 40-ական թւականներից մինչև նրա մահը:

Բացի յիշեալ աշխատութիւններից մենք մեր ձեռքի տակ
ենք ունեցել Կովկասեան Չինուորական Շտաբի մի շարք
հրատարակութիւններ՝ յատկապէս 1877—1878 թւականի
ռուս-թուրքական պատերազմի մասին, որոնց մէջ Լազա-
րեանի դէմքը աչքի է ընկնում պաշտօնական վաւերագրերի
հիման վրայ:

Այդ աշխատութիւններից յիշատակելու ենք.

1) Գեներալ Չերնեաւսկու «Материалы для описанія
Русско-Турецкой войны 1877—1878 г.г.» եռահատոր
գրւածքը:

2) «Журналъ военныхъ дѣйствій главныхъ силъ
корпуса» զանազան հրատարակութիւնները:

3) «Война въ Турецкой Арменіи», գեներալ Բիշ-
միշեանի աշխատութիւնը:

4) «Военное Обозрѣніе»-ի մի քանի տարիների
№№-ը:

5) Այդ պատերազմում Լազարեանի հետ մասնակցող մի
շարք սպաների յիշատակարանները, որ լոյս են տեսել
«Русская Старина»-ի №№-ում և

6) «Военный Сборникъ» 1880—1881 թւականնե-
րում լոյս տեսած յօդւածները:

Շատ և շատ ցանկալի էր, որ հանգուցեալ գեներ-

ալ Յով. Լազարեանի կենսագրութիւնը հայ դրականութեան
մէջ չսահմանափակւէր մեր այս համեստ աշխատութեամբ,
այլ գտնւէին կարող անհատներ, որոնք ժողովէին Լազա-
րեանի մասին ժողովրդի և ժամանակակիցների մէջ պտրտ-
ւող այն բազմաթիւ պատմածքները, որոնք բնորոշում
են նրան ամեն կողմից, մանաւանդ իբրև մասնաւոր մար-
դի, ինքնատիպ հայի և քաղաքացու: Այս բանը մանա-
ւանդ հարկաւոր է անել այժմ, քանի դեռ ևս ապրում են
Լազարեանի ժամանակակիցները և թարմ է ժողովրդի մէջ
նրա յիշատակն ու նրա մասին յիշողութիւնները. կանց-
նեն էլի տաս-քսան տարիներ և այնուհետև այլևս անհնար
լլինի թարմ յետքերով գտնել, ժողովել այդ նիւթերը:
Ժամանակը շատ բան կը ջնջի, և վերանորոգել այդ բոլորը
պիտանայ շատ դժւար, եթէ չստենք, անկարելի:

Ա. Շխասաւիրսկի

ԱՐԱՅԻՆ ՄԱՍ

ԼԱԶԱՐԵՒԸ ԴԱՂՍՏԱՆՈՒՄ

1. ՀԱՍՍԱՐՍԿ ԶԻՆԻՈՐԻ ԱՍՏԻՃԱՆԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ԱԻԱԳ- ՕՖԻՑԵՐՈՒԹԻՒՆ

Գեներալ-ադիւտանտ Յովհաննէս Լազարը բնիկ դա-
բաբաղցի է, ծագումով Զանգեզուրի հայ մելիքներից։
Նրա հայրը՝ Դաւիթը և մայրը՝ Մարիամ (Քալանթարեան
տոհմից) Դաբաբաղի մայրաքաղաքում՝ Շուշում յարգւած
էին որպէս հայերի, նոյնպէս և թուրքերի կողմից։

Դաբաբաղի կռիւների շրջանում՝ 1820 թ. նոյեմբեր
17-ին ծնւում է Դադատանի կռիւների, Ալաշայի և Դաբ-
սի ապագայ հերոս, Գործող Բանակի կորպուսի հրամա-
նատար գեներալ-լէյտենանտ, գեներալ-ադիւտանտ Յով-
հաննէս Լազարը, որը, իր անձնական քաջութեամբ, ու-
ժեղ անհատականութեամբ և հմուտ զօրապետին յատուկ
անվեհերութեամբ, ուս զօրքի փառաւոր պատմութեան
մէջ բռնում է առաջին տեղերից մէկը։

Մինչև զինուորական ծառայութիւն մտնելը պատանի
Լազարը մի հասարակ դերձակի մօտ աշակերտ էր, սա-
կայն, ոգևորելով Շուշում գտնւած ուս զօրականներից,
նա թողնում է դերձակութիւնը և գիշեր-ցերեկ երազում
է զինուորների շարքում նրանց հետ ծառայելու և կռիւ-
ներում մասնակցելու մասին։ Այդ բանը նրան աջողւում
է. թողնելով հայրենի տունը, նա փախչում է Շիրւանեան

գունդ և սրա բառալիոններէց մէկի հետ ուղևորուամ է Դադաստան, ուր այդ թւին լեռնականների մէջ ապստամբութիւնը ուստ տիրապետութեան դէմ սկսել էր օր ըստ օրէ մեծանալ:

Լեռնականների դէմ սկսած կռիւներից մէկում՝ Իգալիի առւի մօտ, գեներալ Գրաբբէի հրամանատարութեամբ տեղի ունեցած կռուում 20 տարեկան հասարակ զինուոր Լազարեը «բոլոր զինուորներին քաջութեան և ինքնագոհութեան օրինակ ծառայելու համար» ստանում է օֆիցերի աստիճան: Ահա այդ ժամանակ էր, որ ուստ զօրքի դէմ է դուրս գալիս իր 10 հազար քաջերով՝ միւրիդներով, նա ինքը՝ Դադաստանի պատմական հերոս Շամիլը: Սա ապստամբ Աւարիայի լեռներում՝ Դարագաղի կամուրջի մօտ ընդառաջում է ուստաց կորպուսին և, բռնած ամուր զիւրքեր, ճակատի է պատրաստուում: Երիտասարդ օֆիցեր Լազարեը այդ ժամանակ իր բոտայի գլուխն անցած պաշապանում էր առաջաւոր զիւրքերը, երբ նրա վրայ յարձակում են Շամիլի քաջերը և բոտայի հետ տաք սկիւնամարտի բռնում: Մինչև երեկոյ շարունակեց այս յամառ կռիւը, սակայն Շամիլը չի կարողանում ուստներին իրենց զիւրքերէց դուրս քշել և նա, մոռնալ ընկնելուն պէս, դադարեցնում է յարձակումը: Այս համարձակ կռուում ցոյց տւած իր անվեհերութեան պատճառով Լազարեը ստանում է «քաջութեան համար» օֆիցերական անդրանիկ պարգևը՝ Աննայի 4 բղ աստիճանը:

Դրանից յետոյ թէ Դադաստանում և թէ Չեչնայում ապստամբութիւնը սկսում է ծաւալւել ոչ թէ օրերով, այլ ժամերով: Մօտ 40 հազար լեռնականներ, ամբացած իրենց անառիկ լեռներում ու կիրճերում, ոտից գլուխ զինւած, հաւատի կռիւ (գազավաթ) են յայտարարում ուստ իշխանութեանը: Այս կռիւներում ուստ զօրքը անհադին կորուստներ է ունենում. մերթ նա ձեռք է գցում

թշնամու մի զիւրք, մերթ, ստիպւած, բաց է թողնում ու նահանջում: Իրար ետեից գալիս հասնում են Ռուսաստանից նորանոր գունդեր՝ փոխարինելու կռիւների մէջ նոսրացած ընկերների շարքերը: Ահա այդ կռիւների մէջ կռիւում է Լազարեի հոգին ու մարմինը և, նորանոր քաջութիւնների ասպարէզ բացելով, նրան իր գնդում յայտնի է դարձնում: Այդ ընդհարումներից մէկում՝ Թլիթի կիրճում 1846 թւին Լազարե, «իր և իր բոտայի ցոյց տւած արտակարգ քաջութեան համար», պարգևատրւում է Աննայի 3-րդ աստիճանով, իսկ Սալթիի ամրութիւնների մօտ սեպտեմբերի 14-ին թշնամու դէմ տարած յաղթութեան համար, որի ժամանակ Լազարեը խլում է Օմար-Դէբբի դրօշը և մի թնդանօթ, իշխան Վօրօնցովի առաջարկութեամբ արժանանում է Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանին: Սակայն այս կռիւներից մէկը՝ Միսկինշինի գրոհը Լազարեի համար քիչ էր մնում, որ ճակատագրական լինէր: Միսկինշինի գրոհի հէնց սկզբից Լազարեը, անցած իր 7-րդ բոտայի գլուխը, չնայած թշնամու ոչնչացնող կրակին, մազլցելով քարաժայռերից յարձակում է թըշնամու վրայ: Նրա հոռիութեամբ մարմինը, բարձր հասակը աչքի ընկնելով, դառնում է թշնամու համար նշաւակ, և նրա վրայ սկսւում է թափւել գնդակների մի տարափ: Լազարեը մի վայրկեան տատանւում է և վայր ընկնում վերաւորւած թէ վզից և թէ գլխից:

Արիւնաթաթախ, ուշաթափ վիրաւորին դուրս են տանում կռիւ դաշտից և վէրքերը կապելով ուղարկում են Սխտի բերդը: Երեք բժիշկներ, քննելով վէրքը, յայտնում են դրականապէս, որ Լազարեը ամենից ուշ մի օրից յետոյ կը մեռնի: Այս դատավճիռը ունենում է նրա համար փրկարար նշանակութիւն: Լազարեի եղբայրը, տեսնելով, որ ամեն ինչ կորած է, դիմում է վերջին միօցին. նա հրաւիրում է լեռնացիների մէջ մեծ ժողո-

վրդականութիւն վայելող մի տեղացի «հեքիմ». սա իսկոյն պատրաստում է մի քանի դեղերից խառնուրդ և, տալով մահամեծ Լազարին, վայրկենապէս փոխում է վիրաւորի դրութիւնը. բորբոքումը դադարում է, հիւանդը աչքերը բացում և նրա վէրքի միջից հեքիմը դուրս է հանում չեղքեղկայի արծաթեայ փնջի մի մեծ կտոր, որ գնդակի հետ մտել էր վրի խոր վէրքի մէջ. դրանով արեան վարակման առաջը առնւում է և բժիշկների կողմից մահաւան դատապարտւած Լազարի կեանքը փրկւում է: Միսկին-ջիւնու մօտ ցոյց տւած այս քաջութեան համար Լազարը ստանում է շտաբ-կապիտանի աստիճան, իսկ մի քանի ամսից յետոյ, երբ առողջանում է նա, նորից անցնելով իր բոտայի գլուխը, մասնակցում գոռ Չոխ բերդի շուրջը տեղի ունեցած մի շարք տաք կռիւներին, իսկ յետոյ Գաւաշի և Կումալուի խոշոր ընդհարումներին: Սրանցից առաջինի համար նա ստանում է կապիտանի աստիճան, իսկ միւսների համար արժանանում է Բարձրագոյն շնորհակալութեան: Այս կռիւներով վերջանում է Լազարի, որպէս զօրադնդի սպայի, գործունէութիւնը և սկսւում է նրա կեանքի մի այլ փառաւոր շրջան, երբ նա հրապարակ է գալիս ինքնուրոյն զօրամասերի և երկրի որոշ մասերի կառավարչի պատասխանատու գերերում:

2. ԼԱԶԱՐԵԻ ՄԵՆՏՈՒԼԻՆԻ ԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ

1850 թւի գարնանը Կովկասի փոխարքայ իշխան Վօրոնցովը գալիս է հարաւային Դաղստան և, լսելով ուսուսաց զօրաբաժնի հրամանատար իշխ. Մ. Արդութեանի զեկուցումը Հիւսիսային Դաղստանի յայտնի Մեխաուլիի խանութեան կառավարութեան մասին, որպէս յարմարագոյն կառավարչի նշանակում է Լազարին: Լաւ ծանօթ լինելով լեռնականների բարքերին, տեղական լեզուն և

ընդհանրապէս արեւելին, Լազարը, պաշտօնի գլուխն անցնելով, անմիջապէս գալիս է խանութեան գլխաւոր աւան Ջենգութայ և իսկոյն շրջակայում է իրեն յանձնւած խանութեան սահմանները: Տեսնելով նրա սահմանների անպաշտպան դրութիւնը շրջակայ ապստամբ լեռնականների յարձակումներից, իսկոյն սահմանների վրայ շինել է տալիս պահակի համար մէկը միւսին մօտ մի շարք ամրութիւններ և ապա հէնց տեղացիներից, իր մօտ եղած ուսուցիչներին և Ղարաբաղից նրա մօտ ծառայութեան եկած քաջ հայ երիտասարդներից կազմում է ձիաւորների երկու հարիւրեակ, որոնք պէտք է պահպանէին խանութեան անդորրութիւնը թէ ներսի և թէ դրսի անհանդիստ տարրերից: Բացի այդ նա պարտաւորեցնում է իր իշխանութեան տակ գտնւած 10 զիւղերի ազամարդ ազգաբնակիչութեանը, որ, հէնց որ սահմանապահ աշտարակների գլխից կը լսեն հրացանաձգութիւն, իսկոյն զինւած, իրանց ձիաների վրայ նստած, դուրս գան օգնութեան:

Բնորոշ է այստեղ մի հանգամանք ևս. Լազարը, իմանալով այն մեծ նշանակութիւնը, որ ունի արեւելքում և մասնաւորապէս լեռնականների աչքում արտաքին շուքը, իրեն շրջապատում է այնպիսի ընտիր հարուստ և աչքի ընկնող շքախմբով ու թիկնապահներով, որ երբ նա, նստած իր սպիտակ արաբական նժոյգի վրայ, վեհ արտաքինով, խոժոր և ազդու հայեացքով, արեւելեան կառավարիչներին յատուկ հանդիսաւորութեամբ դուրս էր գալիս ժողովրդի մէջ շրջակայելու, ազգաբնակիչութիւնը բզբում էր, որ ինքն ունի մի կառավարիչ, որը գիտէ որպէս պատժել, նոյնպէս և գնահատել, ուստի ժողովուրդը ըստ այնմ էլ պահում էր իրեն:

Որպէսզի պարզ լինի Դաղստանի այդ ժամանակեայ դրութիւնը, ուստի կառավարութեան ջանքերը տիրելու այդ

երկրին և ապա Լազարի գործունէութիւնը, անհրաժեշտ է ասել մի քանի խօսք:

19-րդ դարի սկզբներում Ռուսաստանը, նւաճելով արևելեան Անգրկովկասին՝ Շուշույ, Գանձակի, Բազւի և Դերբենդի խանութիւններին, իսկ դրանից քիչ առաջ՝ միացնելով վրաց թագաւորութիւնը, տիրել էր գրեթէ ամբողջ Կովկասին ու Անգրկովկասին ամեն կողմերից. մնում էր միայն Կովկասի արևելեան մասից մի կտոր—Դաղստանն ու Չեչնան, որոնք, երեք կողմից շրջապատւած լինելով ռուս տիրապետութեամբ, դեռ ևս պահպանում էին իրանց անկախութիւնը՝ շնորհիւ երկրի բացառիկ դիրքի՝ անառիկ լեռների, անթիւ կիրճերի ու հաղորդակցութեան ճանապարհների գրեթէ կատարեալ բացակայութեան: Ահա այդ գոռ լեռների վրայ ապրում էին 200 հազարի չափ մանմեղական լեռնականներ—չեչեններ, լեզգիներ, կուժիկներ, աւարցիներ և այլն, որոնք, բաժանւած մանր ու մեծ խանութիւնների, իրար հետ մշտական թշնամութեան մէջ էին գտնուում: Գեներալ Երմովով վճռեց Կովկասեան ռուս տիրապետութիւնը ապահովել լեռնականների յարձակումներից և պատրաստեց Դաղստանի ու Չեչնայի խորքերը անցնելու ու տիրելու ծրագիրը կազմել, երբ, անսպասելի կերպով, լեռնականների մէջ առաջ եկաւ կրօնական մի նոր աղանդ, որը հետզհետէ քաղաքական բռնոյթ ստացաւ և միւլրիզիզմ անւան տակ միացրեց իր դրօշի շուրջը լեռնականների մեծագոյն մասին: Համաձայն այդ ուսմունքի բոլոր մարդիկ հաւատար են լինելու և հնադանդաւելու են միմիայն իրան հոգևոր մեծ պետին՝ իմամին, որը, որպէս Մանմեղի ժառանգ գոյութիւն ունի Աստուծոյ խօսքը՝ զուրանը կատարելու և կատարել տալու համար: Ամեն բոլէ պատրաստ լինել յաւիտենականութեան համար և զուրս գալ զազաւթի՝ քրիստոնեա-

ների գէմ սուրբ պատերազմի—ահա միւլրիզիզմի էութիւնը:

Այս ուսմունքը հազիւն ազդեցութիւն ունեցաւ ռուսաց տիրապետութեան ընթացքին ամբողջ Կովկասում:

Դաղստանի ու Չեչնայի բաժան-բաժան ժողովուրդները միանում են և սկսում եռանդուն կերպով դիմադրել ռուսաց տմեն մի քայլին: Անասելի ջանքեր, հազիւն դրամ ու հազարաւոր զոհեր դրեց ռուս կառավարութիւնը միւլրիզիզմի դէմ կռելու և Դաղստանում ու Չեչնայում իր տիրապետութիւնը հաստատելու գործում. սակայն դա առաջ էր գնում շատ դանդաղ: Քանի-քանի անգամ անհուն զոհերով ձեռք բերած մի կտոր հող, մի ամբուլթիւն, մի կիրճ, մի քանի շաբթից նորից անցել է թշնամութեանը և նորանոր զոհերի դուռ բացել: Մի շարք իմամների հետ կռիւ մղելով, վաշտ վաշտի ետևից, գունդ գնդի ետևից կորցնելով, վերջապէս, ռուս կառավարութեանը աջողում է Դաղստանի այս ու այն մասում իր տիրապետութիւնը հաստատել, բերդեր, ամբուլթիւններ շինել, դրանցում բերդապահ զօրք, թնդանօթներ դնել և, տեղացի խանների իշխանութեան վրայ յենւած, դիմանալ այդ լեռներում:

Թւում էր, թէ տիրապետութեան գործը ամբողջած էր, որ մէկ էլ, 1832 թւին, հրապարակ է գալիս միւլրիզիզմի վերջին՝ ամենատաղանդաւոր և ռազմիկ ներկայացուցիչ իմամ Շամիրը, որը, շնորհիւ վարչական արտացոլիչ ընդունակութիւնների, իր իշխանութեան շուրջն է ժողովում Չեչնայի և Դաղստանի բաժան բաժան ցեղերին և, գառնալով Արևելեան Կովկասի հրամանատարն ու տէրը, իր 20 հազար կարիճներով մօտ երեսուն տարի անհաշտ ու կատաղի կռիւ է մղում ռուս կառավարութեան ու զինուորական ոյժի դէմ, մինչև որ անթիւ զոհերի գնով իշխան Բարեատինսկուն աջողում է 1859 թւին:

Դադստանի լեռների այս արծւին՝ Շամրլին գերել ու Պետրոգրադ Ալէքսանդր II-րդ կայսրին ուղարկել:

Դադստանում ու Ձեչնայում մօտ 40 տարի տեղ պատերազմները ուս զօրքի սպաների ու յետագայ նշանաւոր զօրապետների համար դառնում են ամենաժտանգաւոր դպրոցները, ուր նրանք և մահ էին ձեռք բերում և յաղթութեան, փառքի, քաջութեան ու առաջադիմութեան կարճ ճանապարհը հարթում:

Ահա այդ ահաւոր դպրոցն էին մտել և 19-րդ դարի հայազգի մի շարք տաղանդաւոր զօրապետներ, ինչպէս իշխ. Մ. Արզումանը, իշխ. Բեհրութեանները, Լորիս-Մելիքով, Տէր-Ղուկասով և մօտ 30 տարի այդ երկրում կռուող, ապրող ու կառավարող, Դադստանի իսկական հերոս գեներալ-ադմիրալներ Լազարե: Նրա համար Դադստանը դառնում է մի հնոց, որի միջից նրա անձնական քաջութիւնը, պատերազմական տաղանդն ու վարչական արտակարգ ընդունակութիւնները դուրս են գալիս ամբողջացած ու գտւած:

3. ԸՆԴՀԱՐՈՒՄ ՀԱՁԻ ՄՈՒՐԱԴԻ ՀԵՏ

Վարչական իր նորահաստատ կարգ ու կանոնի արգիւնքների նպատակայարմարութիւնը գործնականում Լազարեը տեսում է հետևեալ համարձակ արշաւանքի մէջ:

Լեռնականների մէջ իր անվեհեր քաջութեամբ յայտնի Հաջի-Մուրադ, ժողոված իր շուրջը երկու հազար քաջ ձիաւորներ, յունիս 17-ի լոյս 18-ին կէս գիշերին, մղտնելով Մեխտուլի խանութեան սահմանները, քշում տանում է 14000 ոչխարներ: Միայն լուսաբացին է այդ մասին լսում Լազարեը: Առանց բռնի կորցնելու դուրս բերելով իր կազմած երկու հարիւր ձիաւորներին և Օղլիում գտնւած երկու բոտա զինւորներին, նա հրամայում է

պահակներին իմաց տալ միւս գիւղերին: Մի ժամայ մէջ ամբողջ Մեխտուլի խանութիւնը ձիանների վրայ էր արգէն. սակայն լուր է ստացւում, որ Հաջի-Մուրադը, մօտենալով սահմաններին, իջնում է Գերգերիի ճանապարհով — այսինքն հեռացել է արգէն 40 վերստ: Այս բանը յետ չի կանգնեցնում Լազարեին և նա հրաման է տալի ամենակարճ լեռնային ճանապարհով կտրել Հաջի-Մուրադի ճանապարհը ուր և նա լինի, և ինքը իր ձիաւորներով առաջ է անցնում: Մինչ այդ հարևան մի քանի գիւղերի ձիաւորներ արգէն սկսած են լինում Հաջի-Մուրադի առաջաւոր մարդկանց հետ հրացանաձգութիւնը և աջողեցնում են սրան համրացնել իր առաջխաղացումը: Կարճ ճանապարհով հասնում է և երկու բոտան և, անցնելով աջ կողմը, սկսում կրակը. Հաջի Մուրադը մի պահ կանգ է առնում և, վտանգաւոր համարելով 14000 ոչխարների ոտքով գնալը, գերադասում է դիմել յարձակման. և ահա հազար հոգի նրա կտրիճներ հանած սրերը, սոսկալի ազդակով մտնում են միլիցիայի մէջ: Այդ վայրկեանին հասնում է Լազարեը իր ձիաւորներով և անցնում է թշնամու աջ թևը. մինչ այդ երկու բոտան կտրում է թշնամու թիկունքը և ահա, շրջապատւած չորս կողմից, սկսում է մի կատաղի կռիւ: Հաջի Մուրադին այժմ մնում էր միմիայն պաշտպանւել և իր փախուստի մասին մտածել: Մի քանի ժամ տեղ այս կռում, կորցնելով հարիւրից աւելի սպանւածներ, թշնամին ցրում է զանազան կողմեր և, տանելով իր հետ երկու հարիւրի չափ վիրաւորներ, մի կերպ ազատւում է կիրճերում ու քարաժայռերի ետևում: Փառաւոր յաղթութիւնը բազմաթիւ աւարով մնում է մեխթուլիցիների ձեռքում:

Այս առաջին խոշոր և յաջող գործը մեծ ոգևորութիւն է առաջ բերում ամբողջ խանութեան մէջ. այստեղ իսկոյն աչքի է ընկնում Լազարեի կողմից ձեռնարկած

ինքնապաշտպանութեան գործի առողջ և նպատակայարմար կազմակերպութիւնը, որի համար Լազարե, միայն երկու ամիս կապիտանի աստիճանում մնալով, ստանում է մայորի աստիճան և ապա առանձին շնորհակալութիւն՝ փոխարքայ իշխան Վօրօնցովից. շնորհակալութեան թուղթը կարգացում է ամբողջ կորպուսի առաջ՝ ի գլխութիւն և ի խրախոյս գործի:

4. ԼԱԶԱՐԵԻ ԴԱՐԳՈՅԻ ՇՐՋԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ

Ամբողջ չորս տարի Լազարեը կառավարում է Մեխութուլինի խանութիւնը՝ վերցնելով իր վրայ այդ երկրի որպէս զինւորական — վարչական պաշտօնէութիւնը, նոյնպէս և դատաստանական: Քաջ ծանօթ լինելով տեղական ազաթներին, շարիաթին և դուրանին, նա դատաստանական գործը տանում է նոյնպիսի հմտութեամբ և իմաստութեամբ, ինչպէս և երկրի պաշտպանութիւնը:

Լազարեի հոշակը, նրա հեղինակութիւնը օր աւուր աւելի և աւելի տարածւում էր իր խանութեան սահմաններէց դուրս՝ Դադստանի ամբողջ լեռնաշխարհում. այժմ նրա մասին լսել էր և գիտէր ոչ միայն Հաջի Մուրադը, այդ անվախ, համարձակ և նշանաւոր աբրեկը, այլև նա ինքը՝ Շամիլը, որին քանի քանի անգամ Լազարեը իր ձիաւորներով դրել էր ծանր պայմանների մէջ և ի դերե էր հանել նրա մի շարք ծրագիրները:

Լազարեի վարչական այս յատկութիւնները մինչ այն աստիճան աչքի են զարնում, որ իշխան Օրբելիանին՝ այդ շրջանի կառավարիչը 1854 թւի մարտ 12-ին Լազարեին նշանակում է Դարգոյի վտանգաւոր շրջանի կառավարիչ, թողնելով նրա իշխանութեան տակ նաև Մեխտուլիի խանութեան կառավարութիւնը:

Թւում էր, որ ռուս տիրապետութիւնը Դադստանում

Գեներալ-ադիւտանտ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԼԱԶԱՐԵԱՆ:

օր աւուր աւելի հաստատուում ու ամրանում էր. մի շարք լեռնանցքներ բռնւած էին ոռոսաց զօրքի կողմից, խանութիւններից շատերը ոչ միայն հալատակել էին կառավարութեանը, այլև նրանց տէրերը ջերմեռանդօրէն օգնում էին ոռոս զօրքին. միայն Շամիրն էր, որ դեռ ևս շարունակում էր նեղ վանդակի մէջ բռնւած առիւծի պէս, այս լեռից միւսն անցնել, այս առուից երկրորդը՝ ուժեղացնելու իրենից փոքր առ փոքր ջլատող տարրերին:

Ահա ճիշտ այդ օրերին ծագում է ոռոս-տաճկական պատերազմը Ղրիմում ու Ղարսի շրջանում: Կովկասեան փոխարքայ և զօրքերի հրամանատար Վօրօնցովի բացակայութեան ժամանակ նրա պաշտօնակատար գեներալ Րէադը մի հրամանով պահանջում է իշխան Օրբելիանիից ուղարկել Դադստանում գտնւած զօրքերից չորս բաժաւի՝ զործող բանակ՝ ուժեղացնելու զօրքի թիւը:

Գեներալ Րէադի այս կարգադրութիւնը իր անհեռատեսութեամբ անդառնալի վտանգի էր ենթարկելու ոռոսաց տիրապետութիւնը ոչ միայն ամբողջ Դադստանում, այլև ամբողջ Անդրկովկասում, քանի որ բաւական էր ոռոս զօրքի մի մասը դուրս գար այս երկրից, որ տեղացիները, համարելով այդ բանը անգօրութեան նշան և նահանջ, մի շարքի մէջ, կազմակերպւելով, դուրս վանէին ոռոս մնացած զօրքին այս ահաւոր երկրի բարձրունքներից:

Իշխան Օրբելիանին, ստանալով այս գրութիւնը, խիտն խորհրդակցութեան է կանչում երկրին ու իրերի դրութեան հետ լաւ ծանօթ Լազարեին և, երկուսը միասին խմբադրում են մի նամակ գլխաւոր շտաբ, ուր ամեն կերպ զգուշացնում են այդօրինակ չկշռւած քայլից:

Բարեբաղդաբար այդ ընդդիմադրութիւնը ունենում է իր ազդեցութիւնը. Դադստանի զօրքը ոչ միայն մնում է իր տեղում, այլ տեղացիներին ցոյց տալու համար, որ ոռոս տիրապետութիւնը երկրում անսասան է, Լազարեի,

գալով իր նոր պաշտօնատեղին՝ Կուտիշի, կառուցանել է տալիս իր համար մի նոր, մեծ, շքեղ և աշտարակներով շրջապատուած ամբուլիւն:

Այս ձեռնարկութիւնը իսկոյն ազդում է ժողովրդի տրամադրութեան վրայ. բոլորն էլ համոզւում են, որ ուսը ոչ միայն չի հեռանալու Դադատանից, այլ աւելի և աւելի ամբացնում է իր դիրքն ու տիրապետութիւնը այստեղ և... յուզմունքները դադարում են:

Ահա այդ ժամանակ Լազարեը, որպէս վարձատրութիւն իր հեռատես քաղաքականութեան և Դարգօյի շրջանի խելացի կառավարչութեան, ստանում է գնդապետի աստիճան:

5. ՉԵՉՆԱՅԻ ՆԻԱՃՈՒՄԸ

Հետեւեալ 1856 թւին Կովկասի Փոխարքայ և զօրքեզլխաւոր հրամանատար է նշանակւում իշխան Ալեքսանդր Բարեատինսկի: Սրա նշանակումը մեծ ոգևորութիւն է առաջ բերում թէ երկրի և թէ զօրքի մէջ. բոլորը դիտէին, որ այժմ Կովկասեան պատերազմը ընկնելու է նոր հունի մէջ, որովհետեւ նոր փոխարքան ամենածանօթ անձն էր երկրի աւելի քան 30 տարւայ պատմութեան: Եւ ճիշտ որ, իշխան Բարեատինսկին, փոխանակ ցրելու ոյժերը ամբողջ Դադատանում, պատերազմական բոլոր գործողութիւնները միանգամից կենդրոնացնում է անհնազանդ Չեչնայի դէմ նպատակ ունենալով մեծ ոյժերով առաջ գնալ և, Չեչնան նւաճելուց յետոյ, այստեղից արդէն ճանապարհ բացել դէպի Դադատանի խորքերը: Շամիլը իսկոյն հասկացաւ իրեն սպառնացող վտանգը, ուստի անմիջապէս թողած Դադատանը, իր բոլոր ոյժերը կենդրոնացնում է Չեչնայում՝ դարձնելով այն մի հսկայական բերդ տաանեակ հազար քաջ պաշտպաններով:

Լազարե այդ ժամանակներում իրեն յանձնւած Դարգօյի շրջանում հաստատում է նոր կարգ ու կանոն և դրանով ապահովում երկիրը անսպասելի յարձակումներից: Այս բանը առանձնապէս աչքի է ընկնում կառավարութեանը, և ահա չանցած երկու տարի նրան է յանձնւում Դադիկումիկի շրջանի կառավարութիւնը—մի երկրի, որը քառասուն տարիներից ի վեր չգիտէր թէ ինչ է հանգստութիւնը:

Անցնելով իր նոր պաշտօնի գլուխ, Լազարեը, հաւատարիմ տեղական ազաթներին, հրատարակում է իր օրէնսդրական կօդէքսը՝ կազմւած ընդամենը 23 յօդւածներից. դրանցում նախատեսնւած էին այն բոլոր դէպքերն ու յանցանքները, որոնք յատուկ էին այս ժողովրդին: Լազարեի «օրէնսդրութիւնը» ունենում է իր ազդեցութիւնը—ժողովուրդը նրա անձի մէջ դանելով իր դարեւոր սովորութիւններին հաւատարիմ, անկաշառ, քաջ և իմաստուն կառավարչի ու դատաւորի, մինչ այն աստիճան սկսում է յարգել ու սիրել Լազարեին, որ երբ նա մի քանի տարուց յետոյ թողնում է պաշտօնը՝ տեղացիները նրան ներկայացնում են շնորհակալութեան մի ինքնօրինակ ուղերձ և խորը ցաւում, որ զրկւում են այդպիսի հմուտ կառավարչից:

Ահա այդ ժամանակամիջոցում շնորհիւ իշխան Բարեատինսկու ընտրած տակտիկայի և Դադատանի դէմ գործող զօրքերի հրամանատար գեներալ Նւգոկիմովի ռազմագիտական տաղանդի, ուստի զօրքին աջողւում է ձեռք դնել Սրգունի կիրճը, ապա քայլ առ քայլ նւաճելով Մեծ ու Փոքր Չեչնան, մօտենալ ու պաշարել Շամիլի գլխաւոր բանակատեղիին՝ Վեդէնէ բերդը, ուր կենդրոնացած էին Մեծ-լեռնցու բոլոր ոյժերը: Կարճ միջոցում այդ ամբողջութիւնը չդիմանալով անազին զօրքերի ուժգին գրոհին, նոյնպէս ընկնում է և Շամիլն իր քաջերի մնացորդներով:

գնում է ապաստանելու իր վերջին ամբողջեան մէջ՝ Գու-
նիք, այդտեղից պաշտպանելու վախճանին մօտեցած իր
իշխանութիւնը:

Ահա այդ միջոցին կառավարութիւնը Դադատանը բա-
ժանում է երեք վարչական շրջանների՝ Հիւսիսային, Մի-
ջին և Հարաւային: Լազարե նշանակւում է Միջին Դա-
դատանի և՛ կառավարը, և՛ գործերի հրամանատար: Նրա
առաջին գործերից մէկն է լինում, որպէս գեներալ
Մանիւտինի գործերի առաջաւոր հեծելազօրքի գլխաւորի,
մասնակցել Սուլթանի վրայ ձեռնարկած մեծ արշաւան-
քին: Վերցնելով Բուրունդուկայի նշանաւոր ձորամէջը,
նրա վրայ գտնւած հզօր բերդով ու աւերելով պատնեշ-
ներն ու ամբողջիւնները, գործը առանց ընդդիմադրու-
թեան արշաւում է Աւարիայի յայտնի Կոյսուի վրայով
գէտի գոռ Սուլթանի, որը լեռնականների ամենաառաջնա-
կարգ ամբողջիւնն էր:

Ուստի գործի ունեցած այս յաջողութիւնները բոլորո-
վին յուսահատեցնում են որպէս Աւարիայի, նոյալէս և
Կոյսիբուլինի շրջանի ազգաբնակչութեանը. և ահա մենք
վկայ ենք լինում, թէ ինչպէս մինչ այդ գոռոզ ու մուկ-
աւանդ միւրիդները հարիւրներով գալիս են ռուս բնակա-
տեղի և իրանց հպատակութիւնը յայտնում: Չի անցնում
մի շաբաթ և գեներալ Մանիւտինին ներկայանում են Կի-
կուն և Գերգերիլ բերդերից պատգամաւորութիւններ, ո-
րոնք յայտնում են, որ բերդապահ գործը պատրաստ է
առանց ընդդիմադրութեան անձնատուր լինելու:

Այստեղ ահա իմացւում է, որ Շամիլը, թողած իր
հազարաւոր զինակիցներից, տունը քար ու քանդ եղած
ու ասպատակւած հէնց լեռնականների կողմից, իր ըն-
տանիքով և մօտ չորս հարիւր միւրիդներով քաշել է
Գունիք:

6. ԳՈՒՆԻՔԻ ԱՌՈՒՄԸ ԵՒ ՇԱՄԻԼԻ ԳԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

1859 թւի օգոստոսի կէսին ռուս զօրքը իշխան Բա-
րեատինսկու առաջնորդութեամբ պաշարում է Գունիքը:
Փողոված իր շուրջը իրեն մինչև վերջին բոպէն հաւատա-
րիմ մնացած միւրիդներին, Շամիլը փակել էր անառիկ
Գունիքի ապառաժոտ բարձունքների վրայ և դրած սր-
աշտարակներին երեք թնդանօթներ, որոշել էր կռիւ մին-
չև վերջին շունչը: Սակայն առաջ քան Գունիքի գրոհն
սկսելը իշխ. Բարեատինսկին Լազարեին ուղարկում է Շա-
միլի մօտ առաջարկելու, որ նա թողնի յուսահատ ու ա-
նօգուտ կռիւը և անձնատուր լինի: Լազարեի հետ տե-
սակցում է Շամիլի որդին՝ Ղազի-Մահման: Ռուսաց առա-
ջարկները չէ ընդունում Շամիլը. այն ժամանակ իշխան
Բարեատինսկին հրամայում է գրոհով առնել բերդը: Օ-
գոստոս 25-ի գիշերը ռուս զօրքին աջողւում է բարձրա-
նալ լեռան գագաթ և կատաղի կռիւից յետոյ վերցնել Գու-
նիքը՝ միւրիդիզմի այս վերջին յենակէտը: Շամիլն այս
կռոււմ կորցնում է առանց այն էլ փոքրաթիւ զինակից-
ներից հարիւր հոգի և ինքը մնացած կարիճներով ու իր
ընտանիքով փակւում է մի բարձրադիր առկի մէջ, վրձ-
նած լինելով մեռնել սուրը ձեռին:

Նկատելով այս յամառ և անմիտ ընդդիմադրութիւնը,
բարոն Վրանգել ուղարկում է Շամիլի մօտ պատգամա-
ւորներ, առաջարկելով թողնել կռիւն միտքը և անձնա-
տուր լինել, հակառակ դէպքում նա սպառնում է հրա-
մայել սկսել գրոհը և աւերել Շամիլի տունը և նրա մէջ
գտնւածներին:

Այժմ ահա Շամիլը տեսնելով, որ ամեն կողմից
յոյսերը կորած են, ուղարկում է յայտնելու Բարեատին-
սկուն, որ ինքը համաձայն է ռուսների հետ... հաշտու-
թիւն կապելու: Նրան ասում են, որ այժմ խօսքը ոչ թէ

հաշտութեան մասին է, այլ ուրիշ թաղաւորի ոգորմածութեան, ուստի և հրաման է արձակուում պատրաստել անմիջական գրոհի: Շամիրը, ստանալով այս պատասխանը մարդ է ուղարկում ասելու. Բարեատրինսկուն իր միակ ցանկութիւնը՝ բանակցութիւնների համար ուղարկեն իր մօտ միմիայն Լազարեին:

Լազարե գնում է մէն-մէնակ, վերցնելով իր հետ միայն մի անձ, որը պէտք է բարոն Վրանգելին տեղեկութիւններ բերէր: Մտնելով այն առաւել, ուր գտնուում էր Շամիրը, Լազարե մի ընդարձակ բակի մէջ տեսնում է մի խումբ զինւած միւրիդներ, իսկ նրանցից քիչ հեռու, թամբած ձիու մօտ, մտախոհ ու խոժոռ դէմքով մի բարձրահասակ անձ: Սրա հագուստից, գլխի սպիտակ չալմայից՝ Լազարե իսկոյն ճանաչում է Դադստանի դուռ իմամին՝ Շամիրին: Հասարակ խանչալը առջից, թուրը կողքից քաշ և երկու ատրճանակները գոտիի վրայ խրած ու պտարստ, կարմիր սափեանի կօշիկները ոտքերին, պարզ հագուստով Շամիրը իր վշտի հետ և՛ վեհ էր և՛ ողբերգական: Առանց ցոյց տալու, որ ինքը ճանաչում է Շամիրին, Լազարե գիմում է միւրիդներին՝ խնդրելով ասեն իրեն Շամիրի մօտ: Երբ գալիս է նրա դէմ, յարգանքով բարեւում է և կանգնում նրա առաջ: Տիրում է մի երկար և ծանր լուրթիւն, որը առաջինը խզում է Լազարեի:

— Շամիր, ամբողջ աշխարհը դիտէ քո քաջագործութիւնները, որոնք, քանի դեռ կանգնած են այս լեռները, չեն մեռնի նրանց մէջ: Հնազանդէր բաղդի ոյժին և ապաւինիլ Թաղաւորի մեծահոգութեանը. դրանով դու կը փրկես հազարաւոր մարդկանց, որոնք հաւատարիմ են մնացել քեզ քո անբաղդութեան օրերում: Այդ հազարաւորի մէջ միայն միւրիդները չեն—նրանք քիչ են, բայց այստեղ կան խաղաղ մարդիկ, երեխաներ և կանայք: Նրանք արժեն, որ իրենց անսահման հաւատարմութեան

համար դու գոհես քո հպարտութիւնը: Յոյց տուր, որ դու մեծ ես որպէս բաղդաւորութեան, նոյնպէս և անբաղդութեանդ ժամանակ և կարող ես լուրեւայն և քաջաբար տանել Բարձրեալի որոշումը: Յանուն Աստուծոյ, Շամիր, մի ուշացրու, արի գնանք:

Շամիրը լսում է այս խօսքերը և լուում. անշուշտ, եթէ ինքը մենակ լինէր և իր քաջերով, նա կը մեռնէր գէնքը ձեռքին. բայց այստեղ կար նրա ընտանիքը, որին այնքան սիրում էր ծերունի զօրավարը:

— Եթէ վստահ ես, որ ուսմանքը ինձ հետ վատ չեն վարւիլ, ուրեմն գնա իմ նրդկերանց մօտ և մնա նրանց հետ մինչև ես վերադառնամ:

— Ես եկել եմ այստեղ քո ցանկութեամբ, որ միայն գնանք հրամանատարի մօտ և ոչ թէ որպէս պատանդ: Եթէ ուզում ես, գնանք միասին, եթէ ոչ՝ ես կ'գնամ մէնակ:

Այս լսելով միւրիդները դժգոհ առաջ են անցնում, ցանկանալով շրջապատել Լազարեին: Լազարե իսկոյն բութւում է և ահեղ ձայնով ստիպում նրանց յետ-յետ քաշել. և ապա, դառնալով Շամիրին, ասում է հանգիստ:

— Այս մարդիկ դէպի քեզ ոճնեցած իրանց կոյր անձնանւիրութեան մէջ չգիտեն ինչ են ասում և ինչ անում: Ինչի՞ են սրանք ուզում, որ կորչես դու և քո երեխաները: Ձէ որ դրանց կեանքն ու ազատութիւնը այժմ քո ձեռքին է: Վճռիր, Շամիր, եթէ ոչ ուշ կ'լինի:

— Իսկ դու երաշխաւոր ես, որ ինձ թոյլ կ'ըտրւի նորից վերադառնալ իմ ընտանիքի մօտ:

Լազարե տալիս է այդ երաշխաւորութիւնը:

— Լաւ, ասում է Շամիրը, ես կը գամ միայն մի պայմանով, որ գնալիս իմ ճանապարհին և բանակում ես չը տեսնեմ և ոչ մի մուսուլման. ես չեմ ուզում տեսնել

Այսպէս, հեռու գործերից ու ներգործական գերից, Լազարե մնում է ամբողջ 9 տարի, մինչև որ 1877 թւին նորից հնչում են պատերազմական փողերը և Լազարե այս անգամ նորից հրապարակ է գալիս ցոյց տալու իր արտակարգ ընդունակութիւնները որպէս հազապիսիս ռազմագէտ և վարչական անձ:

Այս տարիները կազմում են Լազարեի ռազմական գործունէութեան ամենափայլուն շրջանը:

ԵՐԿՐՈՐԻ ՄԱՅ

ԼԱԶԱՐԵԻՆ ԴՈՒՍ-ՏԱՃԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶ-ՄՈՒՄ

9. ԳԵՆԵՐԱԼ ԼԱԶԱՐԵԻ ԳՈՐԾՈՂ ԲԱՆԱԿ ԳՆԱԼԸ

1877 թւականն էր: Ռուս կառավարութեան յարաբերութիւնները Տաճկաստանի հետ օր օրի վրայ սրւում և սպառնալից էին դառնում: Երկու պետութիւններն էլ, պատերազմ յայտարարելուց 6—7 ամիս առաջ, սուս ու փուս պատրաստւում էին պատերազմի համար. երկու կողերն էլ զօրք, ռազմամթերք էին ժողովում, ամրացնում էին իրենց դիրքերը: Երևում էր, որ պատերազմը անխուսափելի էր: Կովկասեան բանակը կազմւում էր: Գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքով արդէն նշանակւած էր թիւրքաց դէմ Գործող Բանակի կորպուսի հրամանատար*): Օր օրի վրայ դալիս հաւաքւում էին իրենց պաշտօնատեղերը բոլոր գեներալները, օֆիցերները, և միայն Լազարեն էր, որ, հեռու գործից, նստած Բագւում կարդում, տեսնում էր այդ բոլորը և իր հոգու խորքից վրդովւում էր իր անկամայ անգործութեան համար: Եւ դա շատ հասկանալի է: Մի մարդ, որ իր կեանքի երեսունհինգ տարիները շարունակ անցրել է կռիւների մէջ, մի զինուորական, որը ապրում ու շնչում էր լի կրծքով միմիայն հրացանների և թնդանօթների զարկերի տակ ու նրանց թանձր ծխի մէջ,

*) Տես Սալ-Ման «Գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքով» գիրքը:

մի զօրապետ, որի ետևից անվախ ու համարձակ կրակի մէջ էր նետուում նրան պաշտոպ զինւորը ու սրա առաջ-նորդութեամբ հրաշքներ էր գործում, այսօր՝ այս ցանկալի օրը, այդ զօրապետը հանգամանքի բերմամբ լուռ հանդիսատես պէտքէ լինէր այն բոլորի առաջ, ինչ որ կատարւում էր նոյն բանակում, որի ոգին ու զգայուն նեարգն էր եղել նա տասնեակ սարկներ...

Եւ չի համբերում Լազարի սիրտը. նա անմիջապէս մի նամակով դիմում է Փոխարքայի օգնական իր բարեկամ Իշխան Սվետոսլով-Միրսկուն. նամակի մէջ յայտնելով իր ջերմ ցանկութիւնը ծառայելու թիւրքաց գէմ կուռղ ուս բանակում, Լազարի, ի միջի այլոց, գրում է նրան.

«Ես չեմ ուզում, որ ինձ մի զօրամաս յանձնեն կամ նոր պաշտօն տան. ոչ. այլ ես փափագում եմ, որ հնարաւի ինձ՝ հին զինւորիս մտնել որևէ բառալիտնի մէջ լուկ որպէս հասարակ զինւոր՝ իմ ընկեր զինւորների հետ կողք կողքի թշնամու գէմ գրոհի մտնելու և դրանով գոնէ կատարելու այն երգումը, որ տւել եմ իմ մեծ թաղաւորին»:

Սակայն նրա այս փափագը շուտով չէ կատարւում: 1877 թւի ապրիլ 12-ին տաճիկների գէմ պատերազմը յայտարարւած էր և պատերազմական գործողութիւններն սկսւած: Ռուս զօրքերը երեք կողմից մտել էին թիւրքաց սահմանները. վերցւած էր արդէն Արզահանը. գնեւրալ Տէր-Ղուկասեանը իր զօրքի հետ անցել էր Ալաշկերտի հովիտը և Մուխտարի ոյժերին Դրամ-Դաղի վրայ փառաւոր ջարդ էր տւել. կորպուսի գլխաւոր ոյժերը Լօրիսի հրամանատարութեան տակ պաշարել էին անառիկ Ղարսը և, արշաւելով դէպի Էրզրում, անաշող կռիւ էին ունեցել Զիւլինի մօտ ու յետ նահանջել*): Փոխւելու էր պատե-

* Տես «Ռուս-տաճիկական պատերազմ և գնեւրալ-աղիւտան Լօրիս-Մելիքով» գրքի երես 25—38:

րազմական գործողութիւնների ծրագիրը. խօսում էին նոր գործելակերպի մասին, երբ անա այդ միջոցին մտաբերում են Դադատանի պատերազմների հին առիւծին՝ գեներալ Լազարին: Եւ անա 1877 թւի յունիս 28-ին Մեծ Իշխանի կողմից նա հրաւիրւում է Գործող Բանակ և նըշանակւում է Թիւրքիայի մեր սահմանակից չորս գաւառների զօրքերի հրամանատար ու սահմանապահ՝ գնեւրալ-գուբերնատորի իրաւունքներով:

Այս նոր պաշտօնը որքան և ըստ երևոյթին փայլուն չէր, սակայն ըստ էութեան նա շատ պատասխանատու էր: Մեր սահմանակից գաւառներում ապրող քիւրդ և էրթուրք ազգաբնակիւթեան մէջ վառ էր ներքին համակրութիւն գէպի տաճիկները ու սրանց յաղթութիւնը, մակրութիւն գէպի տաճիկները աշկարայ թէ գաղտնի օգուտտի այդ ազգութիւնները աշկարայ թէ գաղտնի օգնում էին թուրք զօրքին ինչով որ կարող էին: Միաժամանակ նրանք թալանում ու աւերում էին թիւրքաց սահմանի մօտ գտնւած հայ և յոյն գիւղերը, վնասում էին ռուս զօրքին, նրան հաց ու մթերքներ մատակարարող սայլախմբերին և մեծապէս դժւարացնում էին նաև վերաւորների փոխադրութեան գործը:

Ահա այս ժամանակ գնեւրալ-լէյտենանտ Լազարի, ստանձնելով իր նոր պաշտօնը, ամենախիստ ու կտրուկ ստանձնելով իր նոր պաշտօնը, ամենախիստ ու կտրուկ միջոցներ է ձեռք առնում վերջ գնելու այդ բոլոր ասպատակութիւններին: Նա անմիջապէս զինում է այդ շրջանի հայ ազգաբնակիւթեանը, կազմակերպում է նրանցից թուրքիկ ինքնապաշտպանողական խմբեր, ապահովում է զրանով տեղացիներին և միաժամանակ ամենախիստ կերպով հսկում է, որ ռուսաց բանակին չպակասեն ոչ սայլեր, ոչ մթերք. մանաւանդ կարգադրում է, որ մեր զօրամասերի առաջխաղացումը չհանդիպի որևէ արտաքին վտանգի՝ տաճիկ ու քիւրդ ազգաբնակիւթեան կողմից սահմանագծի 400 վերստ բռնող շրջանում:

10. ԼԱՉԱՐԵԻԸ ԵՍՂՆԻ ԵՒ ՍԻԼԻԱՐԻ ԿՈՒՈՒՄ

Որքան և եռանդուն լինէր գեներալ Լազարեի գործունէութիւնը իր այս նոր պաշտօնի մէջ, սակայն դա այն չէր, որի համար ստեղծւած էր և որին նա փափագում էր: Նրան, որպէս ռազմական զօրավարի, հարկաւոր էին զուտ ռազմական գործողութիւններ՝ թշնամութանակի հետ ճակատ առ ճակատ. ահա այստեղ էր, որ Լազարե կարող էր իր ետեւից ստանել ոգևորւած զինքեր ու գումարտակներ. զրան էր ձգտում ռազմական գեներալը, այդ տենչն էր նրան բերել գործող բանակ: Եւ նա շուտով հասնում է իր իղձին:

Օգոստոս 20 ին գեներալ Լազարե կանչւում է Լօրիսի մօտ՝ գլխաւոր բանակ և այստեղ նշանակւում է կորպուսի առաջապահ զօրամասի հրամանատար՝ գեներալ Դէվիլի տեղ, որը ուղարկւում է Իզդիր՝ գեներալ Տէր-Ղուկասովին օգնական:

Պէտք է ասել, որ երբ Լազարե ստանձնեց այս պաշտօնը, ռուս գործող բանակի գլխաւոր ոյժերը բաւականին ծանր կացութեան մէջ էին գտնւում:

Թիւրքաց զօրքերի գլխաւոր հրամանատար Մուխամար փաշան իր 60 հազարանոց բանակով, որ թւով գերազանցում էր ռուսաց համեմատաբար փոքրաթիւ ոյժերին, թողած Ղարսի բերդը, դուրս էր եկել ու բանակ դրել Ղարսի ու Ալաշայի լեռների միջև գտնւող ամբողջ բարձրադիր շրջանի վրայ՝ ամենախիստ կերպով ամրացնելով այդ դիրքերը. իսկ ռուսաց փոքրաթիւ զօրքը, վախենալով իր թիկունքից, յետ ու յետ էր գնացել և, մօտենալով Ալեքսանդրապոլին, հազիւ պաշտպանում էր իր անաջող դիրքերը Կարաեալի մօտերքում: Լուրջ կերպով վտանգ կար, որ Մուխամարին կաջողւի անցնել Արփաչայը Կողպի վրայով և, միացնելով իր ոյժերը Իզդիրի մօտ գտնւ-

Պաշտօնական Զօրաբանակի գլխաւոր հրամանատար Մեծ-Բեթանե ՄԻՆԱՅԻՆ, ՆԻԿՈՂԱՅԻՆԻՉ:

ւած Իսմաիլի փաշայի զօրասիւնի հետ, ոտքի կհանի Նրեւանի նահանգում ապրող թուրքերին ու քրդերին և դրանց հետ միասին կարշաւի Թիֆլիզի վրայ:

Այդ վտանգաւոր ծրագիրը ի չիք դարձնելու համար հարկաւոր էր ինչպէս և լինէր կուի հանել Մուխտարին հէնց այստեղ՝ Ալաշայի մօտ ու, ջարդելով թիւրքաց բանակը, յետ քշել նրան դէպի Սողանլուխ-էրզրում տանող գիծը:

Հազարևի գործող զօրաբանակի մէջ մտնելը մեծ ոգևորութիւն է առաջ բերում ոռւսաց բանակի մէջ. բոլորը գիտէին, որ իրանց շարքերի մէջ է մտնում և գործի գլուխ է կանգնում մի գեներալ, որը հռչակ է ստացել Դադստանի գոռ կռիւներում և մի մարդ, որը, կարծես, ստեղծւած էր լեռնային դժւար պատերազմներ ղեկավարելու և թշնամուց փառաւոր յաղթութիւններ տանելու համար:

Գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքով, որը բոլոր զօրքերի հրամանատարն էր, անհամբեր սպասում էր Ռուսաստանից նոր օգնական երկու զիւլիգիայի գալուն: Նա որոշել էր՝ հէնց որ կգան կհասնեն այդ զօրքերը, ամբողջ ոյժով յարձակւել Մուխթար փաշայի բանակի վրայ, կտրել Ղարս տանող ճանապարհը և, տալով նրան փառաւոր ջարդ, ստիպել թիւրքաց զօրքին անձնատուր լինելու:

Պարզ էր, որ եթէ Լօրիսին յաջողւէր այս ծրագիրը, այն ժամանակ ոռւս զօրքը առանց դժւարութեանց կգնար Էրզրումի՝ թուրքաց Հայաստանի այդ մայրաքաղաքի վրայ, ուր այդ ժամանակ համեմատաբար շատ քիչ զօրք կար և որը կազմում էր ոռւս զօրքի կէտ նպատակը:

Ահա այդ պահին, վերջապէս, Ռուսաստանից գալիս հասնում է վաղուց սպասւած օգնական զօրքը մօտ 24000 հոգի իր թնդանօթներով և բոլոր զօրամասերով:

Այժմ միայն, երբ ուսուցիչները թիւը հաւասար էր Մուխթար փաշայի բանակի ոյժերին, որոշեց սկսել կռիւն: Յարձակման օրը նշանակւած էր սեպտեմբեր 20-ին: Ռուս զօրքը բաժանեց երկու գլխաւոր մասի, աջը իրեն՝ Լօրիս-Մելիքովի հրամանատարութեամբ պէտք է յարձակւէր թիւրքաց զօրքի կենդրոնի վրայ և, վերցնելով Մեծ ու Փոքր Նաղնի բարձրութիւնները, կարելու էր Ղարս տանող ճանապարհը, իսկ միւսը՝ ձախ զօրամասը յանձնեց գեներալ Լազարևին, որը անցնելու էր թիւրքաց զօրքի աջ թևի վրայ և, զբաղեցնելով նրան, չպէտք է թող տար, որ այս զօրքը օգնութեան հասնէր այն զօրքին, որի վրայ յարձակւելու էր Լօրիս-Մելիքովի զօրամասը: Լազարևը գործելու էր մեծ մասամբ թնդանօթներով:

Սեպտեմբեր 19-ի գիշերը գեներալ Լազարև մօտ 12000 զինուորներով և 40 թնդանօթներով թիւրքերից դադանի առաջանում է դէպի Գիւլվերան և այստեղ աննկատելի կերպով բռնում է թիւրքաց զօրքի ճակատի դէմը՝ Ղըզըլ-Թափայի և Սուբօթանի առջև:

Լուսաբացին ուսուցիչները երկու թևերից էլ միաժամանակ սկսում է թնդանօթային կրակը, որ ուղղւած էր թիւրքաց բանակի վրայ:

Կռիւը սկսւած էր: Գեներալ Լազարև իր շտաբով, կանգնած Գիւլվերանի մօտ գտնւած մի բարձր բլուրի վրայ, դիտում էր կռիւի ընթացքը:

Մուխթար փաշան շուտով գլխի է ընկնում և, նախատեսնելով Լօրիսի պատերազմական ծրագիրը, Ղարսից մեծ թւով զօրք է բերում և ուղղում ուսուցիչ աջ թևի վրայ. միաժամանակ նա ուժեղացնում է այստեղ թնդանօթների թիւը և զօրեղ կրակով ու հակադարձակումներով ստիպում է Լօրիսին յետ տալ վերցրած Մեծ Նաղնին, իսկ մի ուրիշ զօրամասով նա վերցնում է Աւլիարի դիրքերը:

Սրանով այսօրայ կռիւի ծրագիրը մնում է չիրագործւած և Լօրիսը, ստիպւած, յետ է տանում յոգնած զօրքին իր նախկին դիրքերի վրայ:

Այս կռիւը, որ սկսեց սեպտեմբեր 20-ին, տևեց երեք օր: Լազարևի զօրամասը երեք օրւայ ընթացքում գործում է մի շարք կատաղի յարձակումներ Մուխթարի աջ թևի վրայ, նա խլում է թիւրքերից մի շարք կարևոր դիրքեր, այդտեղ փշացնում է թշնամու պատերազմական մթերքները և, ահազին կորուստներ պատճառելով, ստիպում է նրան փոխել իր դիրքը և կենդրոնացնել զօրքը այս անգամ արդէն Ալաշայի լեռների վրայ:

Այս երեք օրւայ յամառ կռիւների և կատարած հաճախ զորհների համար Լազարև պարգևատրւում է Սպիտակ Սրժւի շքանշանով:

Սակայն այս կռիւները սկիզբն էին միայն այն նշանաւոր յաղթութեան ու ռազմական դժւար ծրագրի իրագործման, որ մի քանի օր յետոյ կատարեց գեներալ Լազարև Ալաշայի ճակատում և որի համար նա մտաւ ուսուցիչական նշանաւոր ստրատեգիների շարքը, անմահացնելով իր անունը ուսուցիչական պատմութեան մէջ:

11. ԼԱԶԱՐԵՎԻ ԱԼԱՉԱՅԻ ԿՌԻՈՒՄ

Սեպտեմբեր 20—23-ի կռիւներից յետոյ Մուխթար փաշան, բոլորովին անսպասելի կերպով, իր բանակը քաշեց Ալաշայի բարձունքների վրայ, իսկ 27-ին նկատեց, որ նա այս նշանաւոր դիրքն էլ է ուզում թողնել, նպատակ ունենալով կամ իր բոլոր ոյժերով քաշել Ղարսի բերդը, կամ թէ զօրքը տանել Սողանլուի վրայ՝ պաշտպանելու էրզրում տանող ճանապարհը:

Այս երկու ենթադրութիւններից որն էլ ուղիղ լինէր՝ միևնոյն էր. դրանով թիւրքաց զօրքը հնարաւորութիւն էր

ստանում ոչ միայն անփնաս հեռանալ ոռոսաց զօրքերից, այլև, որ զլիսաւորն է, նրան նորանոր դժւարութիւններէ դուռ էր բացում: Այդ բանն էր ահա, որ չպէտք էր թոյլ տալ: Ուստի ոռոսաց բանակում մշակուում է մի համարձակ ծրագիր, որի պաշտպանը գեներալ Լազարևն էր: Այդ ծրագրիւրը կայանում էր հետևեալում. մի մեծաթիւ զօրամասով, որ վերցնելու էր ինքը գեներալ Լազարև, շրջել թշնամու աջ թևը և հասնելով Օրլօկի բարձունքներին, աննկատելի կերպով մտնել թշնամու բանակի թիկունքը, և այդ ժամանակ ձակաւորից ու թիկունքից միաժամանակ յարձակւելով Մուխոթարի բանակի վրայ, նրան ստիպել վճռական կռւի, որի ժամանակ հեշտ էր ջարդել թշնամու ոյժերը:

Այս ծրագրի գլխավոր գաղտնիքը նրան որքան կա-
րելի է կարճ միջոցում գլուխ բերելու մէջն էր, քանի
դեռ թիւրքաց զօրքը չէր կարողացել մտնել Ղարս կամ
թէ չէր անցել նրանից հարաւ-արեւմուտք՝ դէպի Սողանլուխ։

Եւ անա սեպտեմբեր 27-ի գիշերը գեներալ Լազարե անցած իր մօտ 20 հազարանոց զօրափւնի գլուխ, ունենալով 80 թնդանօթներ, անցնում է Արփաչայ գետը, ուղղւելու Դեդաջի վրայով գէպի Օրլօկ: Նա, այդ արշաւին շտապելով, ժամանակ չունեցաւ տանել իր հետ նոյն իսկ զօրքին անհրաժեշտ պաշարը, որ բերւելու էր յետոյ:

Թղթի վրայ 80 վերստ երկարութիւն ունեցող այս ճանապարհը շատ հեշտ էր թւում, սակայն իրականութեան մէջ նրան կտրել ու անցնելը հանդիպեց մի շարք չինախատեանւած արգելքների. և խաղաղի զօրամասը մի օր կորցնելով, հազիւ սեպտ. 30-ին հասաւ Ղեղաջ և այստեղ մի օր սպասելով պաշարի, միմիայն հոկտ. 1-ին հասաւ տեղ՝ Թոդնելով իր ետևում զօրքի ուտելիքի պաշարը:

Թշնամին պարզօրէն տեսնում էր Հազարիկի շարժումը, սակայն չէր կարողանում հասկանալ նրա բուն նպատակը։

տակը, այլ այս բոլորը համարում էր լոկ պատերազմական մի երեխայամիտ խորամանկություն:

Մինչ այդ Լօրիս-Մելիքով սպասում էր Լազարևի
 զօրքին Օրլովի մօտեցումն սեպտեմբեր 31-ին. այդ
 օրն էլ նշանակւած էր յարձակում գործելու Մուխտարի
 բանակի վրայ ճակատից: Լօրիսը նշանակւած օրը չտես-
 նելով Լազարևի զօրամասը իր տեղում, մեծ անհանգըս-
 տութեան մէջ ընկաւ, ուստի չսպասելով, որ Լազարևի
 զօրամասը երևայ իր դիրքերում՝ Օրլովի վրայ, համաձայն
 դիւպօգիցիայի սկսում է կռիւը ճակատից:

Չափազանց անհանգիստ էր և ինքը Լազարև՝ ժամանակին իր նշանակւած տեղում չլինելու համար, մանաւանդ նա վախենում էր, որ իր ծրագիրը կարող է իմանալ Մուխոմար փաշան և միջոցներ ձեռք կառնէր խափանելու այն, որով մեծ հարւած կհասնէր ոչ միայն իր՝ Լազարևի ռազմագիտութեանը, այլ զբանից կարող էր մեծապէս վնասուել զօրքը և միաժամամակ ամբողջ զործեւ տհա, որպէսզի Մուխոմարին սխալանքի մէջ գցի, նա ղիմում է պատերազմական խորամանկութեան—հրաշիրում է իր մօտ Դիգորի մօլլային, որի մասին գիտէր, որ սա զազանի կերպով յարաբերութեան մէջ լինելով Մուխոմար փաշայի հետ և սրան տեղեկացնում է ռուս զօրքի ամեն մի շարժման մասին:

Հրաւիրելով մօլլային կէս գիշերին իր վրանը, Լա-
զարեւն ապացուցանում է մօլլային, որ վերջնական յաղ-
թութիւնը տանելու են ռուսները, ռուսի և ասում է նը-
բան, որ այն մարդը, ով լաւ կծառայի ռուս զօրքին—նա
էլ առատօրէն վարձատրութիւն կստանայ իրանից։

— Բայց ի՞նչ ծառայութիւն էք ուզում ինձնից, հարգնում է մօլլան Լազարեւին:

— Հարկաւոր է, որ մի լաւ վալադ մեր զօրքին ցոյց տայ Ալաշա տանող ամենակարճ ճանապարհը, որով և

մենք կմտնենք թիւրք ամբողջիւնները նրա ետեւից: Ասա, մօլլա, հարցնում է Լազարե, դիտե՛ս դու այդպիսի մի ճանապարհ և կարելի՞ է նրանով թնդանօթներ տանել:

— Ճանապարհ, գետերալ, կայ, թէ՛ն դժւար է, բայց թնդանօթներ տանել կարելի է, պատասխանում է մօլլան:

Լազարե ցոյց է տալիս, որ շատ ուրախ է այդ բանը լսելով, և իսկոյն մօլլայի ձեռքն է դնում մի բոլոռ ոսկիներ:

— Գնա, մօլլա, սակայն ոչ ոքի ոչ մի խօսք չասես, իսկ երբ դու ինձ հարկաւոր կլինես, ես քեզ իմաց կտամ որ դաս և ցոյց տաս մեզ այդ ճանապարհը:

Ի հարկէ, մօլլան այս ամբողջ խօսակցութիւնը հաղորդում է Մուխթար փաշային:

Առաւօտեան Լազարե տեսնում է, որ թիւրք զօրապետը, հիմնելով մօլլայի տւած տեղեկութիւններին, եռանդուն կերպով ամբացնել է տալիս Ալաշայի բարձունքների այն մասը, որը ուղղւած է Դիգորի կողմը:

Լազարե իսկոյն մարդ է ուղարկում մօլլայի ետեւից, և, ցոյց տալով շինւող ամբողջիւնները, մօլլային առաջարկում է այժմ ցոյց տալ իրան մի ուրիշ ճանապարհ՝ Ալաշա բարձրանալու համար:

Մօլլան խորամանկօրէն առաջարկում է գրոհով վերցնել Ալաշան, Լազարեը հաւանութիւն է տալիս և մօլլային տուն ուղարկում:

Մօլլան նորից յայտնում է Մուխթար փաշային Լազարեի մտադրութիւնը:

12. ԼԱԶԱՐԵԻ ԹԻԿՆԱՆՅ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Այսպիսի խորամանկութիւններով Լազարեին աջողւում է հաւատացնել Մուխթարին, որ իր զօրամասը նը-

պատակ ունի գրոհ տալ Ալաշայի դիրքերի վրայ Դիգորի մօտից. դրանով գաղտնի է պահւում արշաւանքի իսկական նպատակը, այն է շրջել Ալաշան և մտնել Մուխթարի թիկունքը Օրլօկի բարձունքներից, որտեղից Մուխթարը ոչ մի յարձակում չէր սպասում, ուստի և այդ մասը չէր էլ ամբացնում: Միայն հոկտեմբեր 2-ին, երբ Լազարեի զօրամասի առաջապահ գնդերից երևում են Մուխթարի բանակի թիկունքում՝ Օրլօկի բարձունքներում, թիւրք զօրքի գլխաւոր հրամանատարը հասկանում է Լազարեի արշաւանքի գլխաւոր նպատակը և սկսած կռիւ Ղաշտից մեծ թւով ոյժեր է բերել տալիս այդ կողմ Շաթիր-Օղլիի դիրքերի վրայ: Հէնց այդ էլ հարկաւոր էր Լազարեին: Նախ քան Մուխթարին կյաջողէր իր զօրքը քաշել բերել նախ դիրքերի վրայ, նա մեծ ոյժով ու արագութեամբ այդ դիրքերի վրայ, նա մեծ ոյժով ու արագութեամբ վերցնում է դիրքերը և, կատաղի կռիւ մանելով Մուխթարի եկող ոյժերի դէմ, ջարդում է դրանց ու սրի ու կրակի տակ փախուստի մատնում:

Մինչ այդ, պատերազմի ճակատում կռիւը արդէն երկու օր առաջ սկսւած էր: Թիւրքերը, օգտւելով իրանց զերազանց դիրքերից, կատաղի յարձակումներ էին գործում գետն. Հէյմանի զօրամասի վրայ: Լօրիսը ժամ առ ժամ սպասում էր Լազարեին, որ սա իր զօրքով երևայ Մուխթարի թիկունքում և սրա ոյժերը դէպի ինքը քաշի: Հեռագրաթեւը, որ միացնում էր Լազարեի բանակը Լօրիսի բանակի հետ, թուրքերը կտրում են և Լօրիսը ոչ մի տեղեկութիւն չունենալով Լազարեից, վճռում է ինչ և ունի առաջ տանել կատաղի կռիւ. ահա այդ պահին, հոկտեմբերի 4-ին Մուխթարի բանակի ետեւից լսւում է ռուս զօրքի ուռանների ձայնը: Դա Լազարեի զօրամասն էր, որը, զրաւելով դէպի ինքը Մուխթարի զօրքերի մեծ մասը, կատաղի յարձակում էր գործում Մուխթարի բանակի թիկունքում և, խրկելով նրա մէջ, աջ ու ձախ հնձում էր

գործերի գնդերը: Մա կուրի վճռական վայրկեանն էր: Հէյմանի գործը սիրտ առած այս բանից մեծ ոգևորութեամբ աշից ու ճակատից յարձակուում է թիւրքաց ոյժերի վրայ, որոնք այսպիսով ընկնում են երկու կրակի մէջ՝ յետևից Լազարեի, իսկ առաջից գեներալ Հէյմանի գրոհի միջև:

Լսուում են մերթ այստեղ մերթ այնտեղ ոռւս զինվորի անընդհատ ուռաները: Թիւրք գորագնդերը դողում են և, մի քանի ապարդիւն յարձակումներից յետոյ, նահանջի են դիմում այս անգամ արդէն փախուստի նման: Սոսկալի իրարանցում է ընկնում թիւրք բանակի մէջ մանաւանդ, իրբ տեսնում են, որ ամենից առաջ իր թիկնաւաճակներով կուրի գաշաը թողեց գործերի գլխաւոր հրամանատար Մուխթար փաշան իր շտաբով: Այս նկատելուն պէս թիւրք թնդանօթածիգները թողնում են թնդանօթները, փամփուշտի և ումբերի արկերները, զինւորական ահագին պաշարը և շտապում են ժամ առաջ թողնել Ալաշայի ամբուլթիւնները՝ ուղղելով դէպի Վիզին-Քեւ—այդտեղից Ղարս մտնելու նպատակով: Սակայն նրանց ետևից ընկած ոռւս գործերը կտրում են փախուստի այս միակ ճանապարհը և, շրջապատելով լքած, գլուխները կորցրած բանակին, մուլթն ընկնելու ժամանակ ստիպում են նրան անձնատուր լինել:

Այս նշանաւոր կուում թիւրքերը կորցնում են մի քանի հազար սպանւածներ և վիրաւորներ: Բացի դա անձնատուր են լինում՝ եօթ փաշաներ, 214 օֆիցերներ մօտ 7000 զինւորներ, իսկ 35 դաշտային թնդանօթներ ու անհուն քանակով պատերազմական ու ուտեստի պաշար մնում է ոռւսաց ձեռքը:

Յաղթութիւնը կատարեալ էր ու փառաւոր:

Այսպէս վերջացաւ հոկտեմբեր 3-ի Ալաշայի պատմական ճակատամարտը, որի ընթացքում գեներալ Լազար-

րեի թշնամու թիկունքի վրայ գործած դժւարին ու վրձնական շարժումը որոշեց ճակատամարտի բաղդը: Դրա համար պատերազմի հերոս գեներալ-լէյտենանտ Լազարե արժանացաւ Գէորգիի 3-րդ աստիճանի խաչին՝ մտնելով ոռւսաց նշանաւոր ռազմագէտների շարքը:

Բացի ոռւսական մամուլից, եւրոպական թերթերը՝ իրանց պատերազմական թղթակիցների բերանով, մեծ հիացմունքով գրեցին Լազարեի կատարած այս շարժման մասին, իսկ Ռուսաստանից Լազարե ստանում էր շնորհաւորութիւն շնորհաւորութեան ետևից:

Այնուհետև Լազարեի անունը մեր բանակում փայլեց մի նոր փայլով և նրա հեղինակութիւնը բարձրացաւ բոլոր օֆիցերութեան աչքում: Այս գործի համար նա ըստացաւ իր ընկերներից «Ալաշայի հերոս» տիտղոսը, որը զրանից յետոյ տեղի տւեց արդէն «Ղարսի հերոս» ամենապատաւոր տիտղոսին:

13. ԼԱՉԱՐԵԻ ԾՐԱԳԻՐԸ ՂԱՐՍԵ ԱՌԵՆԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ալաշայի մօտ կրած ծանր և ամօթալի պարտութիւնից յետոյ, Մուխթար փաշան շտապեց ժամ առաջ թողնել Ղարսը և փոքրաթիւ զօրքով փախչել Սողանլուխի գծով դէպի Էրզրում:

Նրա ետևից հասնելու համար նշանակեց գեներալ Հէյման, որը մօտ 20 հազար հոգով պէտք է շտապէր, քանի դեռ Մուխթարը չէր մտել Էրզրում՝ կտրել նրա ճանապարհը և ստիպել կուրի:

Հէյմանի գնալուց յետոյ մնացած զօրքը մօտ 35000 հոգի, Ղարսի օտրեալ անւան տակ, յանձնեց գեներալ-լէյտենանտ Յ. Լազարեի հրամանատարութեանը:

Այժմ մնում էր մտածել Ղարսի անառիկ բերդի առման մասին, որովհետև միայն այդ բերդն առնելուց յետոյ

Ղարսի զօրքը կազատուէր և հնար կունենար գնալ միանալ Հէյմանի զօրամասի հետ Էրզրումը վերցնելու, որը այս պատերազմի վախճանական նպատակն էր:

Գեներալ Լազարևին՝ որպէս զօրամասի հրամանատարի և ռազմական զօրապետի, յանձնեց կազմել և ներկայացնել Ղարսն առնելու ծրագիր:

Շուտով նա ներկայացնում է այդ, որից երևում է, որ նա առանձին նշանակութիւն չէ տալիս բերդի ուժակոծութեանը, և կողմնակից է բերդը գրոհով (շուրմ) վերցնելուն:

Լազարևի ծրագիրը մանրամասն քննւում է զինւորական խորհրդում. այդտեղ գտնում են, որ ծրագրի մէջ չէ յիշած այն մասին, թէ ինչպէս պէտք է զօրքը յետ նահանջի, եթէ գրոհը անաջող անցնի: Երբ այդ մասին նկատում են Լազարևին, նա պատասխանում է.

— Երբ ես զօրքը տանում եմ բերդն առնելու, ես չեմ նահանջում մինչև նրան վերջնականապէս չվերցնեմ:

Որքան և համոզեցուցիչ էր Լազարևի ներկայացրած ծրագիրը, սակայն ներկայումս նա չէ ընդունւում, քանի որ զինաւոր շտաբում կարծում էին, որ գրոհով վերցնելը շատ զոհեր կպահանջի, ուստի որոշւում է—նախ քան գրոհին դիմելը սկսել բերդի մարտկոցների ուժակոծումը, որից յետոյ, փաստելով բերդի զանազան մասեր, կարելի էր դիմել գրոհին:

Եւ անհա համաձայն այս ծրագրի 23 օր շարունակ Ղարսի բերդը չորս կողմից ուժակոծւում է. սակայն, ինչպէս երևաց յետոյ, այդ ուժակոծութիւնը զգալի փաստներ չէր հասցրել բերդին:

Անաջող անցաւ և Ղարսի բերդապահին արւած կրկնակի առաջարկը՝ բերդը տալու և զօրքի անձնատուր լինելու մասին:

Այդ բոլոր անաջող փորձերից յետոյ միայն որոշեց

դիմել բերդի առնելուն գրոհով, այսինքն այն ծրագրով, որ հէնց սկզբում առաջարկել էր գեներալ Լազարևը:

Եւ այսպէս, այս որոշումից յետոյ բերդն առնելու գործողութիւնը, համաձայն նրա կազմած գիսպղծիցիայի՝ յանձնեց գեներալ Լազարևին: Այդ բանը նրան անչափ ուրախացրեց: Նա, ինչպէս վկայում են ժամանակակիցները, այն բոլորից մարմնացեալ եռանդ էր դարձել. գիշեր ու ցերեկ առանց հանգստի մերթ այս, մերթ այն զօրամասն էր գնում, տեսնողին շնորհաւորում էր բերդի առումը մի այնպիսի հաւատով, որ, կարծես, ճիշտ որ, ամեն ինչ վերջացած էր. և նշանաւորն այն է, որ նրա այդ հաւատը ոգևորում, սիրտ էր տալիս ամբողջ զօրքին՝ սկսած կորպուսի հրամանատարից մինչև վերջին զինուոր:

Ղարսի գրոհի օրը որոշւած էր նոյեմբեր 2 ին, սակայն, անձրևային եղանակի պատճառով, հետաձգւեց այն նոյեմբերի 5-ի գիշերը:

Աւելորդ չէ այստեղ մի քանի խօսք ասել Ղարսի բերդի մասին:

Ղարսի բերդը Ասիայի ամենահին ամրութիւններից մէկն է. շնորհիւ իր բնական աննման դիրքի, Ղարսի գետի ապառաժոտ բարձրադիր կառուցւածքի և յետոյ նրանց վրայ անագին տարածութեամբ շինւած և մեծ հմտութեամբ ու ամրութեամբ արհեստական 13 մարտկոցների, որոնցից ամեն մէկը իր յատուկ ամրութիւններն ունէր և տասնեակ տարիներ շարունակ պատնէշներով, յենապարկներով կրկնակի ամրացւած էր, Ղարսն այդպիսով կազմում էր ոչ թէ մի բերդ, այլ բերդերի մի ամրացրած շրջան, որով և նա, իրօք, աշխարհիս ամենաանառիկ բերդի համբաւն ունէր: Աւելի քան 260 թնդանոթներ՝ շարւած նրա հմտօրէն պաշտպանւած բարձունքներից և աշտարակների վրայ թոյլ չէին տալիս մօտենալ բերդին 8—10 վերստից աւելի: Եթէ այս բոլորի վրայ աւելաց-

ներք և այն, որ բերդում գտնուում էր մօտ 18000 բերդապահ զօրք և 7000-ի չափ քաղաքացի միլիցիոններին, նաև այն, որ թէ բերդը և թէ քաղաքը ունէին անապին քանակութեամբ ռազմամթերք, ուսեստ, լաւ կազմակերպւած ինժեներական մաս, այն ժամանակ պարզ կլինի թէ ինչ մեծ դժւարութիւններ էր խոստանում նրա առումը գրոհ տւող զօրքի կողմից:

Եօթ ամիս ուսա զօրքը կանգնած էր Ղարսի պարիսպների տակ. երկու անգամ շաբաթներ շարունակ ամեն կողմից պաշարւած բերդաքաղաքը ենթարկւել էր ուսաց մի քանի հարիւր թնդանօթների ուժեղ ուժակոծութեանը, սակայն այդ բոլորից յետոյ էլ ամրութիւնը կանգնած էր նոյնքան հպարտ ու գոռ, որքան նա էր պաշարման հէնց առաջին օրում: Ճիշտ է, մի քանի անգամ քաղաքի բնակիչները դիմել էին թէ բերդապահին և թէ իրեն Մուսթար փաշային, որ նա թողնէր բերդը ու, դուրս գալով դաշտ՝ կուէր բռնէր ուսաց զօրքի հետ, սակայն հէնց քաղաքում ապրողները լաւ գիտէին, որ բերդը կարող է դիմանալ շատ ու շատ գրոհների նոյն իսկ երեք անգամ աւելի ոյժերի կողմից, քան այն, ինչ որ այժմ ներկայացնում էր ուսաց բանակը:

14. ԼԱՁԱՐՆԻԻ ԴԵՐԸ ՂԱՐՍԻ ԳՐՈՀԻ ԵՒ ԱՌՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

Ղարսի շուրջ կատարւող վճռական գործողութիւնները ղեկավարելու և պատմական այդ խոշոր ձեռնարկութեան իրագործմանը ներկայ լինելու համար Թիֆլիսից բանակ էր եկել Կովկասեան գործող բանակի գլխաւոր հրամանատար Մեծ Իշխան Միխայիլ Նիկողայեւիչ, որը, Լօրիս-Մելիքովի հետ միասին, հսկելու էր Ղարսի գրաւման բոլոր գործողութիւններին:

Եւ այսպէս՝ ամբողջ զօրքը բաժանւեց երեք գլխաւոր զօրասիւնների. գրոհ տւող գլխաւոր մասերը գտնուում էին գեներալ Լազարեի անմիջական հրամանատարութեան տակ. սրանք իրանց նպատակ էին դրել առնել Ղարսի ամենամուր՝ հարաւարեւելեան մարտկոցները: Ղարսի չայի ձախ ափի ամրութիւնների դէմ ցոյց էր անելու գեներալ Ռօօպի զօրասիւնը, իսկ Ղարադաղի դէմ գործելու էր գեներալ Շատիրովի զօրամասը:

Նոյեմբեր 5-ի երեկոյեան ճիշտ ժամը 8-ին, համաձայն դիսպօզիցիայի, ամբողջ զօրքը, ունենալով իրանց առջև կամաւորների շղթաներին՝ իրենց առաջնորդներով, խիտ շարքերով առաջ անցաւ գերեզմանական լուծեան մէջ: Լազարե, դառնալով զօրքին, ասաց. «Տղերք, իմացէք, որ նահանջ չկայ. գնում ենք կամ վերցնելու, կամ մեռնելու»: Եւ զօրքը, լաւ ճանաչելով իր առաջնորդին, գիտէր, որ նահանջ չկար և չէր կարող լինել:

Այս բանը մի առանձին, զուտ ռազմական ոգևորութիւն առաջ բերեց բանակի բոլոր մասերի միջև:

—Այժմ, Աստծու օգնութեամբ դէպի առաջ,— ասաց Լազարե և, հանելով գլխարկը, երեսը խաչակնքեց: Նրա օրինակին հետեցին բոլորը:

«Պարզկայ, լուսնեակ գիշեր էր,— նկարագրում է գեներալ Պօրտօն—հեռւում երևում էին մարտկոցների գոռ ստէրները: Սառնամանիքը, գնալով, սաստկանում էր: Խոր լուծիւնը, որ ընդհատւում էր հեռւում պայթող թնդաթիւների զարկերի մէջ, թագաւորում էր չորս կողմը: Յոթնորդ ամենալարւած սպասողութեամբ լուռ էին: Յանրոյրը ամենալարւած սպասողութեամբ լուռ էին: Յանկարծ թշնամու կողմից արձակած թնդանօթի ուժովից և առաջացած կայծը լուսաւորեց գիշերայ մթութիւնը, և առաջացած Շօրօթի կատարները հրավառեցին կրակի լեզուներով: Դա գեներալ Ռօօպն էր, որ, սկսելով իր ցոյցը, մեծ եռանդով առաջ էր տանում այն, զրաւելով այդ

ընկնում՝ սպանւած և վիրաւոր: Այդ պահին մի իրարանցում է ընկնում նրա ետեւում: Շատերն իսկոյն վայր են իջնում իրանց ձիերից: Լազարե միայն հարցնում է— ով է վիրաւորւած:

— Պորուչիկ Լազարե, Ձերդ Գեղազանցութիւն— պատասխանում է մի դողդոջուն ձայն:

— Տարէք դուրս— ասում է գեներալը: Եւ նրա երեսի վրայ այդ պահին և ոչ մի միւս չի շարժւում. մահամերձ պորուչիկը նրա սիրելին էր, եղբօր որդին, մի ջանել արտիերիստ, որի ընդունակութիւններով պարծենում էր ինքը Լազարե:

Մինչ այդ, Ղանլիի ճանապարհին Լազարեին հասնում է կորպուսի հրամանատար Լօրիս-Մելիքովի կողմից ուղարկւած թիկնապահը: Լօրիսը յայտնում է, որ, ինկատի ունենալով Ձիմի և Սուվարիի վրայ կատարած յարձակման անաջողութիւնը և Ղանլիի ու Հաֆիսի յամառ ընդդիմադրութիւնը, նա թոյլատրում է Լազարեին տալ զօրքին նահանջի հրաման:

— Յայտնեցէք կորպուսի հրամանատարին, պատասխանում է նրան Լազարե, որ ես գրոհը վարում եմ անգարձ. եթէ Ղարսը չըվերցրի այս գիշեր, կվերցնեմ ցերեկը և կամ կրկնեմ մինչև յաջորդ գիշեր:

Դեռ նոր էր հեռացել թիկնապահը Լազարեից ստացած այս պատասխանով, որ մէկ էլ մոլթ երկինքը լուսաւորւում է հրթիռների պայծառ խուրձով: Հաֆիսն առնւած էր: Նոյն րոպէին գեներալ Ալխազով իմաց է տալիս Լազարեին, որ Հաֆիսն առել է և ոչ մի դէպքում նրան յետ չի տայ:

Սա ծանր գիշերայ ընթացքում ստացած առաջին ուրախաբեր լուրն էր:

Այժմ միայն Լազարեւ որոշում է օգնական զօրք ու-

Գործող բանակի կորպուսի հրամանատար Գեներալ-ադյուտանտ
Կոնս Մ. Տ. ԼՕՐԻՍ-ՄԵԼԻՔԵՄԵ:

դարեւել Ղանլիի զօրամասին և այն էլ ոչ թէ զլիաւոր պահեստի զօրքից, այլ Ալխազովի զօրասիւնից:

Հէնց այդ պահին Լազարեւին տեղեկացնում են, որ Ղարազաղը նոյնպէս առնւած է: Այս լուրը և անսպասելի էր և չափից դուրս կարևոր, որովհետև Ղարսի բոլոր ամրութիւններից Ղարազաղը ամենից անառիկն ու հզօրն էր: Այժմ պարզ էր, որ Ղարազաղի վերցնելով Ղարսի բազդը որոշւած պէտք էր համարել:

Լազարեւ շտապում է անձամբ տեսնելու ու ղեկավարելու արդէն առնւած ամրութիւնների շուրջը կատարուող դործողութիւնները: Նա գալիս է Հաֆիս ու խորխուսում է քաջ զօրքին, ապա գնում է դէպի Ղարազաղ և տեսնելով թէ որպիսի անձնագործութեամբ համեմատաբար փոքրաթիւ զօրքը կռուում է թիւրքաց դէմ, այդ զօրասիւնին օգնական ոյժեր է ուղարկում՝ ապահովելու Ղարազաղի մեր ձեռքում մնալը: Դրանից յետոյ նա ուղևորւում է դէպի քաղաք և միջնաբերդ, ուր բոլոր զօրամասերից զանազան խմբեր ժողովւել էին և վարում էին խմբական կռիւ: Սրանք նկատում են Լազարեւին թէ չէ՝ օդը թնդացնում են անընդհատ «ուռա»-ներով:

Շնորհաւորելով զօրքին սրա տարած փառաւոր յաղթութեամբ, Լազարեւ կարգադրում է, որ զօրքը իսկոյն զրաւի բոլոր կամուրջները, որպէսզի թշնամու փախուստի ճամբան կտրւի: Դրանից յետոյ նա իր թիկնապահներով գնում է դէպի Ղանլի: Այստեղ կռիւը դեռ շարունակւում էր ամենայամառ կերպով: Թիւրք զօրքը մտած բերդի ներսը ոչ մի կերպ չէր համաձայնում անձնատուր լինելու: Միայն Լազարեւի գալով և նրա սպառնալիքի տակ, որ տուր լինելու նշան են տալիս և բացում դարպասները: Այսպէս, վերջապէս, ընկնում է և կատաղի Ղանլին — թիւրքաց ընդդիմադրութեան վերջին ապաստարանը:

Հանրի անկումով Հարսի գրոհի բոլոր գործողութիւնները և բերդի առումը աւարտուած կարելի էր համարել: Լազարե շատուած է Լօրիս-Մելիքովի մօտ հաշտութեան: Այստեղ շնորհաւորելով փոխադարձաբար այս անասելի և մեծ յաղթութեամբ, Լազարե գնում է կարգադրելու, որ բռնւեն բոլոր ճանապարհները, որտեղից պարտուած զօրքը կարող էր փախուստի դիմել՝ ուղղւելով էրզրում տանող ուղին: Հեծելազօրքը առաջ է անցնում և վայրկենապէս բռնում է բոլոր անցքերը, դէպի ուր արդէն դիմել էին թիւրքական զենեւորներն իրանց զօրքով: Հեծելազօրքին օգնութեան է հասնում հեաւակ զօրքը թնդանօթներով և թիւրքերը, կարւած առաջից և թիկունքից—անձնատուր են լինում, որով և իրապէս աւարտուած է պատերազմական պատմութեան մէջ այս անօրինակ գրոհի բոլոր գործողութիւնները:

Ուրախութիւնը անշափ էր, յաղթութիւնը ահագին, տուած զոհերը համեմատաբար քիչ, իսկ հաաջրած կորուստներն ու յաղթութեան պատգմները մեծ:

Հարսի առումով, որը տեւեց ընդամենը 12 ժամ, ուստաց ձեռքն են ընկնում 17,000 գերիներ, հինգ փաշա և 800 սպաներ. բացի այդ, որպէս պատերազմական աւար մնում է 300 թնդանօթ և անհուն քանակութեամբ ռազմամթերք՝ ուսմբեր, հրացաններ, փամփուշտ, վառօդ, տւտելեղէն, վիրակապի նիւթեր և այլն: Ռուսաց տւած կորուստներն էին—մի զենեւոր (կոմս Գրաբբէ), 76 օֆիցիւր և 2183 զինուոր սպանւած ու վիրաւոր:

Սրտանց ու ամենավառ գոյներով դրւատելով իր հրամանատարութեան տակ գտնւած բոլոր զօրականների և զօրամասերի այս գիշեր ցոյց տւած քաջութիւնները, Լազարե չի գտնում այնքան պերճ խօսքեր, որով կարողանայ շնորհակալ լինել զօրքին սրա ցոյց տւած անօրինա քաջութեան համար. իր դիմումի մէջ նա խնդրում է

Լօրիսից միջամտել գլխաւոր հրամանատարի մօտ՝ Գէորգի բարձր շքանշաններով պարգեատրելու բոլոր այն անձանց, որոնց ցուցակը ինքը ներկայացնելու է:

Պարզ է, որ օրւայ գլխաւոր հերոսը՝ Հարսի գրոհի և առման հեղինակը զենեւոր Լազարեն էր:

Այս անօրինակ գրոհի և նրա կատարման ժամանակ ցոյց տւած արտակարգ քաջութեան համար նա պարգեատրւում է Գէորգիի մեծ խմչի երկրորդ աստիճանով, որ այն ժամանակ ուստաց բանակում ունէին միայն չորս հոգի, իսկ գործող կորպուսում երկուսը՝ Լօրիսը (Սրգահանը առնելու համար) և զենեւոր Հէյման (Դէվէ-Բոյունը առնելու համար):

Բացի այդ, որպէսզի Կովկասեան բանակի և Հարսի պատմութեան մէջ պահպանւի Հարսի բերդի առման յիշատակը, Հանլի ամրութիւնը, որ պաշտպանւում էր բոլորից աւելի յամառ և որը մեր այդ գիշերւայ բոլոր կորուստների կէսը տարաւ, հրամայեց ի պատիւ Լազարեի այնուհետեւ անւանել «Լազարեի մարտկոց»:

Այդ պատմական օրից զենեւոր-լէյտենանտ Լազարեի ժողովրդականութիւնը հասնում է իր գագաթնակէտին: Թէ Կովկասից և թէ Ռուսաստանից և նոյն իսկ արտասահմանից նա ստանում է շնորհաւորութեան բազմաթիւ հեռագիրներ և այդ օրւանից նա յայտնի է դառնում ուստ պատմութեան մէջ Հարսի ներքո անունով:

Հարսի առման մասին Մեծ Իշխան Միխայիլ Նիկոլաևիչ աւետում է Թագաւոր Կայսրին հետեւեալ հեռաւորով.

«Այսօր գրոհով վերցւեց Հարսը: Կռիւր տեւեց երեկոյեան ժամը 8-ից մինչև առաւօտեան ժամը 8-ը: Մեր ռազմական աւարը որպէս և կորուստները դեռ ևս հաշւած չեն: Պատիւ ունեմ շնորհաւորել Ձերդ Կայսերական Մեծութեանը»:

Ղարսի առումը տօնւեց ամեն տեղ համայն Ռուսաստանում ամենամեծ հանդիսութեամբ ու անսպասուելիութեամբ: Բոլորը գիտէին, որ Ղարսի առումով ուսուցիչը պարտական է ուսուց քաջարի զօրքի անհուն անձնակազմին և ապա Լօրիս-Մելիքովի և Լազարի նման հեռատես ու քաջ զօրապետների ղեկավարութեանը: Քաջ զօրքը արժանի էր նոյնքան քաջ զօրապետներին, իսկ զօրապետները անում էին քաջագործութիւններ, ունենալով ուսուցիչի նման անվերջ զինուորներ:

Դա կովկասեան բանակն էր. եփւած կռիւների մէջ, անվախ ու համարձակ, համբերատար ու անպահանջ:

15. ԼՍՁԱՐՏԵԼԸ ՈՐՊԵՍ ԵՐԵՒԱՆԻ ՕՏՐԵԱՅԻ ՀՐԱՄԱՆԱՍԱՐ

Անտոյի և գոռ Ղարսն ընկած էր և ճանապարհները բացւած. այժմ մնում էր այդ քաղաքում և նրա շրջանում մտցնել ուսուսական օրէնքներ, նոր կարգ ու կանոն և ընդհանրապէս հոգ տանել, որ երկրում թաղաւորի վարչական նոր ձևեր՝ փոխանակ թիւրքական անխնամ ու անհոգ կառավարութեան: Եւ ահա քաղաքը մի ամսւայ մէջ նորից կենդանութիւն է ստանում. վերադառնում է փախած ազգաբնակչութիւնը, գալիս հաստատւում են վաճառականները, սկսում է կանոնաւոր առևտուրը. քաղաքի ներքին բարեկարգութիւնը, նոր նշանակւած նահանգապետ գեներալ Պոպիկովի ղեկավարութեան տակ, օր աւուր զարգանում է:

Միաժամանակ ազատւում են նաև գործող բանակի այն ոյժերը, որոնք պաշարել էին Ղարսը: Այժմ զրա մեծ մասը ուղարկւում է Էրզրումի կողմը, որը այժմ պաշարւած էր ուսուց զօրքի կողմից՝ Դէվէ-Բոյնուն առնելուց յետոյ. մնացեալ զօրքը տեղաւորւում է ձմեռային բնա-

կարաններում, սպասելով զարնանը, երբ, ինչպէս հաւատացած էին, վերսկսւելու էին պատերազմական գործողութիւնները նոր ոյժով. այս անգամ արդէն դէպի Վան, Մուշ և ընդհանրապէս դէպի թիւրքաց հայաստանի խորքերը:

Այդ պահին, այն է՝ 1878 թւականի յունւարին գեներալ-լէյտենանտ Լազարեւ նշանակւում է Երևանեան օտրեազի հրամանատար գեներալ Արշակ Տէր-Ղուկասեանի տեղ, որը հիւանդութեան պատճառով ժամանակաւոր արձակուրդ էր վերցրել:

Երևանեան օտրեազը այդ ժամանակ բաղկացած էր 14000 զօրքից և ցրւած էր՝ մասամբ Իգդիրում, մի մասը Էջմիածնում, Խալֆալիում, իսկ զլխաւոր մասը գտնւում էր տաճկական Բայազէտում և Ալաշկերտի հովտում — տիրելով այդ ամբողջ շրջանը, ուր ձմեռելու էր զօրքը:

Ամենից անհանգիստ տարրը այդ շրջանում կազմում էին քրդերը, որոնք շարունակում էին ոչ միայն թիւրք զօրքին օգնել, այլ, որ զլխաւորն է, թալանում ու կոտորում էին թէ՛ այդ և թէ՛ Վանի ու Մուշի վիլայէթների հայ ազգաբնակչութեանը:

Լազարեւ, որպէս լաւ հայ, չէր կարող սառնասրտութեամբ լռել ու տեսնել քրդերի հայոց վերաբերմամբ արածները, մանաւանդ, որ ամեն կողմից թալանւած ազգաբնակչութիւնը գալիս դիմում էր, խնդրելով նրա հզօր պաշտպանութիւնը:

Գիւրգախան ասպատակութիւններին վերջ տալու նըպատակով Լազարեւ Իգդիրից թիւրքերէն լեզուով մի կոչ է գրում և ուղարկում քրդական բոլոր ցեղապետներին. կոչում է մէջ նրաբարեկամ ուսուսական զօրքի տարած յաղթութիւնները թիւրքերայի թէ՛ եւրոպական և թէ՛ ասիական մասերում, նա հրաւիրում է քրդերին ուղարկել իրենց ներկայացուցիչներին Ալաշկերտ, որոնց հետ ինքը խօսելու է նրանց բռնելիք դիրքի մասին. «Իսկ եթէ, գրում է նա,

ձեր ցեղապետներից ոմանք չեն գայ ինձ մօտ, այն ժամանակ ես ինքս կգնամ նրանց մօտ. այդ գէպքում իմ գործողութեանց ամբողջ պատասխանատուութիւնը պիտի ընկնէ անհնազանդների վրայ. դրանց զղջումը կլինի արդէն չափազանց ուշացած»:

Լազարի այս կոչը թէ իր տոնով և թէ բովանդակութեամբ մեծ տալաւորութիւն է գործում քիւրդ ցեղապետների վրայ, որոնցից ոմանք ճանաչում էին նրան պատերազմներում կամ թէ լսել էին նրա մասին Դադատանից եկած լեռնականներից:

Եւ ահա քիւրդ աշիրէթներից ոմանք գաղանի կերպով ժողովելով և քննելով եղած դրութիւնը, որոշում են՝ մեծ նւէրներով մի պատգամաւորութիւն ուղարկել Լազարի մօտ, յայտնելով իրանց հպատակութիւնը ուսանելին, խոստանալով իրանց ոյժերով օգնել ուս գործին և հետո մնալ քրիստոնեաների, մասնաւորապէս հայերի վերաբերմամբ բռնութիւններ կատարելուց: Սակայն մինչև այդ բանն իրագործելը ուս և տաճիկ կառավարութիւնների միջև կայանում է ժամանակաւոր զինադադարի համաձայնութիւն. համաձայն դրա ուսները մանելու էին Էրզրում, իսկ երկու կողմի զօրքերը պէտք է մնային իրանց զբաւած տեղերում՝ առանց պատերազմական գործողութիւնները շարունակելու, մինչև որ ձմեռն անցնէր և գար գարունը, երբ հաւանական էր համարւում, որ, եթէ երկու կողմերի միջև հաշտութիւն չկայանար, նորից վերսկսելու էր պատերազմը:

Ահա այդ ժամանակ կորպուսի հրամանատար գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքով, որ ընդհանրապէս թոյլ առողջութեան տէր էր և պատերազմի այս տաս ամիսներում քաշել էր ամենաչաքքաշ կեանք, բժիշկների եռանդուն ստիպման տակ ապրիլ 12-ին ժամանակաւոր արձակուրդ է ստանում վերանորոգելու համար իր առողջու-

թիւնը: Ի վարձատրութիւն իր արած ահադին ծառայութիւնների պատերազմի ընթացքում և ձեռք բերած մեծ աշողութիւնների՝ նա արժանանում է կոմսի աստիճանին: Լօրիսի տեղ կորպուսի ժամանակաւոր հրամանատար է նշանակւում գեներալ Հէյման. սակայն սա, պաշտօն ստանալու երկրորդ օրը տիֆով հիւանդանալով, մեռնում է և յաջորդ օրը նրա տեղ գործող գորաբանակի կորպուսի հրամանատար է նշանակւում գեներալ Լազարի:

Լազարի շտապում է վերադառնալ Նարս ստանձնելու իր նոր և պատասխանատու պաշտօնը:

16. ԿՈՐՊՈՒՍԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ԼԱԶԱՐԵԻ ԷՐԶՐՈՒՄՈՒՄ

Գալով Նարս, Լազարի այստեղ իմանում է, որ Էրզրումում և նրա բարձրունքներում ձմեռող ուս գորաբանակի զրութիւնը վերին աստիճան ողբալի է. տիֆով հիւանդների թիւը հասնում է 7—8 հազարի, չհաշւած այն հազարաւոր զոհերը, որ այդ սոսկալի համաճարակը հնձել էր այս 3—4 ամսում: Կենդանի մնացած զօրքը կորցնելով կիսից աւելին, չունէր ոչ հագուստ, ոչ տաք բնակարան և ոչ էլ բժշկական օգնութիւն ամենահամեստ չափերով, այն ինչ թիւրքերի մէջ օր օրի վրայ պատերազմական տրամադրութիւնը բարձրանում էր, թշնամական վերաբերմունքը դէպի ուս գօրքը աճում, իսկ Էրզրումում օր աւուր սպասւում էր հայերի կոտորած:

Հաստատւելով Նարսում և կարգի բերելով զօրքի ուստետի, պաշարողական և բժշկական մասերը, նա անհրաժեշտ է համարում գնալ Էրզրում անձամբ վերահսկելու զօրքի զրութիւնը և իր ներկայութեամբ սանձահարելու միւսուկման ազդաբնակութեան ֆանատիկոսութիւնը. միաժամանակ, նա դիտէր, որ իր գնալով կրարձրացնէր այդ բաղաքի և շրջանի հայ ազգագնակութեան կորուր:

Լազարևի էրզրում գալը այսպէս է նկարագրում մի աղանատես.

«Մայիս 29-ին էրզրումում լուր տարածւեց, որ Լազարև դալիս է և գիշերելու է Հասան-Ղալայում՝ քաղաքից 20 վերստ հեռւում: Ամբողջ էրզրումը աննկարագրելի իրարանցման մէջ ընկաւ: Ուր և գնայիր, ում և հանդիպէիր, ամեն տեղ խօսում էին Լազարևի մասին: Զօրքը հրճանքի մէջ էր, այն ինչ էրզրումի թիւրքերը լուրջ մտահոգութեան մէջ էին, որովհետև Լազարևի գալստեան մէջ նրանք տեսնում էին մի բան, որ էրզրումը ընդմիշտ մնալու է ռուսաց ձեռքում: Եւ ահա նրանք ժողովւում են իրար մօտ և չարամտաբար նայում խմբերով ու ուրախ գէմքով քաղաքում անց ու դարձ անող հայերին: Ընդամենը մի քանի օր առաջ մենք սպասում էինք, որ քաղաքում կարող է ապստամբութիւն ծագել, բայց միայն այն լուրը, թէ գալիս է Լազարևը, ցրեց թիւրքերի բոլոր երազանքները: Լազարևին էրզրումում գեռ ոչ ոք չէր տեսել, բայց նրա բնակարանի մասին եղած ու տարածւած լուրերը նրանից շուտ էին հասել տեղս, թէ հայերը և թէ թիւրքերը, որ սովորել էին նրա նախորդի քնքոյշ քաղաքավարութեանը և մեղմ վերաբերմունքին, այժմ դողում էին կորսուելի նոր հրամանատարի խիստ ու անխնայ կարգադրութիւնները տեսնելով»:

Մայիսի 30-ի առաւօտից քաղաքի բոլոր խանութները փակւած էին, և ամբողջ ժողովուրդը, զարդարւած, հագած տօնական հագուստներ՝ խմբերով շտապում էր էրզրումի՝ Ղարսի դարպասներից դուրս, որտեղից քաղաք էր մտնելու Լազարևը: Ժամը 11-ին պատւաւոր պահակը ծածանւող զրօշակով և երաժշտական խմբով եկաւ հիւսպատտարանական հրապարակ և կանգնեց տեղացի հարուստ Գասպար-աղա Նազարեանի տան առաջ, ուր և Լազարևի համար բնակարան էր պատրաստւած: Քաղաքա-

յին բոլոր իշխանութիւնները, ունենալով իրենց գլուխ գինւորական նահանգապետ գեներալ Դուխովսկոյին, Ֆրանսիական և պարսից հիւպատոսները, հայ և յոյն էֆենդիները սպասում էին նրան քաղաքային դարպասների մօտ, իսկ զօրքերի հրամանատար իշխան Ճաւճաւաձէն նրան ընդառաջել էր Դէվէ-Բօյունի զիւրքերի գարեհանգի մօտ: Լազարև գալիս էր ձիով անընդհատ «ուռա»-ների որոտների տակ և հանելով փափախը սիրալիւր ողջունում էր ժողովրդին: Յանկարծ նա պահ մի կանգնեցրեց իր նոյսը, երբ նրա աղանջին հասաւ մանկական խմբի աշակերտուհիներն էին, որոնք, մի բարձր բլուրի վրայ տեղ բռնած, երգում էին Լազարևին ձօնւած երգը՝

«Կեցցէ քաջ զօրապետը,

«Կեցցէ մեր Լազարևը

«Հայոց ազգի գեղն ու զարդը»:

Լազարևը, պարզ էր, որ խորը զգացւած էր այդ ցոյցից. մօտեցաւ երեխաներին, շնորհակալութիւն յայտնեց նրանց ասելով, որ կայցելի նրանց դպրոցները, որ անձամբ համոզւի թէ ինչպէս են սովորում: «Գիտութիւնը լոյս է, ասաց նա զբանց, իսկ դուք մեր ժողովրդի լուսատու ճրագներն էք»...

Քաղաքային դարպասների մօտ նա լսեց քաղաքային ինքնավարութեան ողջոյնի ճառը, բայց այստեղ նրա յօնքերը կիւռեցին և աչքերը շանթեր արձակեցին:

«Ուրախ եմ, որ մտնում եմ ձեր քաղաքը խաղաղ ու հանգիստ», ասաց նա նրանց. այս չոր և ապա կարճ պատասխանը միանգամից բացատրեց նրանց, որ իրեն յայտնի է այն ամենը, ինչ որ նրանք կարծում էին թէ ծածկւած է խորին դադարիքով: Այս խօսքերով Լազարև մտաւ քաղաք. ամբողջ ճանապարհը, որով անցնելու էր նա և մա-

նաւանդ հրապարակը, ուր իջնելու էր, բերնէ բերան լցւած էր տաանեակ հազարաւոր ժողովրդով. այստեղ էին գինւորականները, սպաները իրանց տօնական համադրեցողներով. տան կառուրները, պատշգամբները բռնել էին կանայք, որոնք ճոճոււմ էին թաշկինակները և խաչակնքում էին նրա գնացքը:

«Վերջապէս մենք լսեցինք, զրուս է էրզրումի նահանգապետի կինը^{*)}, աղմուկ և «ուռա»-ների ձայնը. տեսնում ենք, առջևից վազում են բազմաթիւ կարմիր Փէսեր, նրանց ետևից դադախների երկու հարիւրեակ իրանց մեծ զրօշակներով և ապա գալիս է Լազարեը՝ ողջունելով աջ ու ձախ. մի կողմից իմ ամուսինն էր, միւս՝ իշխան Շաւ ճաւաճէն. նրանց ետևից գինւորականներ և յետոյ դարձեալ դադախների պահակը. գնացքը վերջանում էր ժողովրդի անհուն բազմութեամբ: Փրանսիական կոնսուլատի վրայ ծածանող զրօշակը ողջունեց, իսկ կորպուսի հրամանատարի տան վրայ ծածանեց ուսանական զրօշակը հէնց որ հրապարակի վրայ երևաց Լազարեը: Այս բոլորը այնքան հանդիսաւոր էր և աչքի զարնող, որ տեղացիները իրանց կեանքում սրա նման հանդէս չէին յիշում»:

Յաջորդ օրը, յունիս 30-ին, Լազարեը նահանգապետի տան դահլիճներում նշանակել էր քաղաքացիական վարչութեանց, քաղաքային ինքնավարութեան, քրիստոնեայ և միւսուլման հոգեւորականութեան, պատւաւոր քաղաքացիների և անւանի թիւրքերի ընդունելութիւն: Դուրս եկաւ նա, մօտեցաւ ամեն մէկին, հարց ու փորձ արեց, շնորհակալ եղաւ նրանց ծառայութեան համար. յետոյ դարձաւ թիւրքերին մի խիստ ու կտրուկ ճառով.

«Ես լսել եմ, ասաց նա, որ միւսուլմանները զփոփ են ուսաների էրզրում մտնելու համար: Դուք պէտք է

խմանաք, որ ոչ մի բան առանց Ալլահի կամքի չի կատարուում: Իսկ թէ դուք զփոփ էք, ձեր բարկութիւնը ուղղէք ձեր նախորդ թիւրքական կառավարութեան դէմ, որ չկարողացաւ պաշտպանել ձեզ: Մեր սահմանը, ողորմածութեամբն Սասունոյ, մեր սուրն է: Դժուար, անկարելի է կանգնել նրա դէմ: Ես ցանկանում եմ, որ միւսուլմանները խաղաղութեան և համաձայնութեան մէջ ապրեն քրիստոնեաների հետ, այդ դէպքում մեր թաղաւորի ողորմածութիւնը հաւասարապէս կտարածւի բոլորի վրայ: Ես չեմ հանդուրժի, որ քրիստոնեաները, որոնց պատկանում եմ ես ինքս, տանեն առաջւայ խիստ վերաբերմունքը: Լաւ կլինէր դուք, լաւ կլինեմ և ես ձեզ համար. վատ կլինէր դուք, ես էլ ձեզ հետ հարիւրապատիկ խիստ կվարւեմ: Խորհուրդ եմ տալիս փախչել իմ բարկութիւնից: Օգտւեցէք մեր բազդաւոր և խաղաղ կառավարութիւնից. պարապեցէք ձեր գործերով, քանի ուստաց հրացանների բերանները կաշառապանեն ձեր խաղաղութիւնը: Բայց լաւ իմացէք, որ եթէ իմ ականջին հասնի այս խաղաղութիւնը խանգարող որեւէ առիթ առաջացած ձեզանից, այդ դէպքում ես ձեր դէմ դէնք կբանեցնեմ: Չկարծէք, որ այս մաքուր և սուրբ դէնքը մենք կըկեղատենք դաւաճանի զգուշի ու կեղատա արիւնով. ոչ. այլ ես քար ու քանդ կանեմ ձեր աներն ու ունեցւածքը. ես չեմ խնայի ոչ ոքի՝ ոչ մեծի, ոչ փոքրի, ոչ հարուստի և ոչ էլ ուժեղի, և իմ Սասուն առաջ ես կեղնեմ հանդիսաւոր խոճով ու կասեմ նրան—Տէր, ես կատարեցի իմ պարտքը, քանի որ ես նրանց քարոզել էի ապրել խաղաղ ու անդորր: Լաւ իմացէք, միւսուլմաններ, որ ես միշտ էլ իմ խօսքի տէրն եմ եղել.—հարցրէք իմ մասին և բոլորն էլ կհաստատեն այդ բանը: Դէհ, ցանկանում եմ ձեզ խաղաղութիւն, եթէ ուզում էք, որ մենք միանք բարեկամներ»:

Պէտք էր ներկայ լինել այդտեղ, ասում է մի ակա-

*) Տես «Дневникъ русской женщины»—Духовская.

նաան, հասկանալու համար այն սարսափը, որ պատկերացաւ թիւրքերի երեսին Լազարեի այս ճառի ընթացքում. և ես հաւատացած եմ, որ եթէ մէկն ու մէկի մէջ չար մտքեր էլ կային, դրանք խելոյն գոլորշիացան, մինչ այն աստիճան սարսափելի էին ուսս գեներալի անձն ու խօսքը: Այդ ամբողջ օրը քաղաքում խօսք ու զրոյցի նիւթը Լազարեի այս ճառն էր, որ հազարաւոր մեկնութիւնների գուռն էր բացել:

Լազարե իրզրումում մնաց երկու շաբաթ. այդ ժամանակաւ ընթացքում նրա այցելութիւններն ու շփումները տեղացիների հետ ապացուցեց բոլորին, որ խիստ արտաքինով և դրանից աւելի խիստ արտայայտութիւններով անձի կրօնքում ապրում է մի վերին աստիճանի հասարակ, մատչելի և բարի սիրտ և ահա սկզբի սարսափը տեղի է տալիս անկեղծ յարգանքի ու խորը համակրութեան, որոնք արտայայտուում են այն մի շարք ճաշկերոյթների ու մեծարանքների ժամանակ, որոնցով հիւրասիրում է Լազարեին զօրքը, սրա հրամանատարները, տեղական հայ և թիւրք ազգաբնակիւթիւնը:

Առանձնապէս Լազարե սիրում և նոյնիսկ երկրպագում էր ուսս զինւորին ու սրա թափած արիւնը:

Մի անգամ Ղարսի նահանգապետ գեներալ Պօպկօին Լազարե հարցնում է՝ ուեի են արդեօք քաղաքացիք իրենց մօտ գտնւած բոլոր զէնքերը:

— Այո, Ձերդ գերազանցութիւն, բոլորը ստացայ. բայց զէնքերը ստանալիս ես հրամայեցի ցուցակագրել զէնքերի տէրերի անուն ազգանունները, յայտնելով նրանց, որ Ղարսը թիւրքերին վերադարձնելու գէպքում զէնքերը կտանք իրանց:

— Ինչպէս չէ՛ կվերադարձնենք Ղարսը, բարկացած պատասխանում է Լազարե, ի՛նչ, դուք, Ձերդ գերազանցութիւն իշխան Գորչակովն էք, ի՛նչ է: Վերադարձնել

Ղարսը, որը այնքան թանկագին կեանքեր տարաւ մեզ: Նրբէք: Իմացէք, որ նախքան Ղարսը թիւրքերին յանձնելը՝ ես կհրամայեմ քար ու քանդ անել քաղաքն ու բերդը, քարը բարի վրայ չեմ թողնիլ. այնպէս կանեմ, որ տեղն իսկ չկարողանան գտնել: Նոյնը տեղի է ունենում այստեղ՝ Էրզրումում:

— Ես Ղարսը չեմ տալ ինչ որ չաանն այնտեղ՝ Բերլինում մեր զիպլօմատները. չափից դուրս արիւն ենք թափել այնտեղ:

Այս խօսքերի մէջ երևում է մի զօրապետի ամբողջ բնաւորութիւն, որը միացած էր ուսս զինւորի թափած արեան հետ, որը նա համարում էր սուրբ և զիպլօմատիական խաղերին չենթարկուող:

Յունիս 16-ին նոյն շուքով Լազարե թողնում է Էրզրումը և վերադառնում Ղարս. ճանապարհին հեռագրով իմանում է, որ հաշտութիւնը կայացել է համաձայն սրա Ղարս, Արդահան, Բաթում իրանց նահանգներով մնում են մեզ, իսկ Էրզրումը հրամայւած էր վերադարձնել թիւրքերին:

16. ԼԱԶԱՐԵԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՅ ՅԵՏՈՅ ԵՒ ՆՐԱ ՄԱՀԸ

61

Պատերազմն աւարտւած էր, հաշտութիւնը կայացած: Ռուս զօրքին մնում էր թողնել Էրզրումը և վերադառնալ իր տունը: Որքան և ցաւալի էր Էրզրումի թիւրքաց ձեռքում մնալը, սակայն այդպէս էր Բերլինի վեհաժողովի վճիռը, ուր թիւրքին պաշտպան էր ոչ միայն Անգլիան, այլև Գերմանիան ու Աւստրիան:

Սակայն այդ բոլորի մէջ ամենից ցաւալին Էրզրումի և նրա շրջանի հայ ազգաբնակիւթեան վիճակն էր:

Սա, լսելով, որ ուսս զօրքը թողնելու է Էրզրումը, անասելի իրաւանցման մէջ ընկաւ և որոշեց զիւր ու

քաղաքով թողնել անխնայ երկիրն ու գնալ ոռուս զօրքի հետ դէպի նոր նւաճած երկիրներ՝ Ղարս, Բաթում, Անդրկովկաս:

Սակայն նոր դադարանութիւնը չէր մտնում ոռուս կառավարութեան ծրագրի մէջ. նոր նւաճած երկիրները, ըստ երևոյթին, պահւում էին Ռուսաստանի ներքին նահանգներից դադարող ոռուսների համար, ուստի հրամայեց Լազարևին թոյլ չտալ հայերին գաղթել:

Չափազանց ծանր էր Լազարևին այս բանը. նա գիտէր, որ ոռուսների գնալու յաջորդ օրը տեղական թիւրք ազգաբնակչութիւնը սկսելու է հայերի կոտորածն ու թալանը: Եւ ահա նա սկսում է այդ աղէտի դէմն առնելու համար մի շարք միջոցների գիմել. նախ հասկացնում է հայերին, որ նրանք չգնան ոռուս զօրքի հետ, որ ոռուսաց նոր նւաճած երկրներում նրանք չեն գտնիլ այն, ինչ որ սպասում և երեւակայում են. ապա նա մի նամակով դիմում է Էրզրումի վայի Իսմայիլ փաշային և, դարձնելով սրա ուշադրութիւնը հայ ժողովրդին սպառնող կոտորածների վրայ, խնդրում է պաշտպանել և ապահովել այս աշխատասէր, օգտաւէտ ժողովրդին, որը իր քրտինքով լցնում է օսմանեան գանձարանը. իր նամակի մէջ Լազարև աւելացնում է. «Իմացէք, Ձերդ գերագանցութիւն, որ բաւական է իմ ձեռքիս մի նշանը և 24 ժամայ մէջ Ձեր 5 նահանգները կդատարկւեն հայերից, մի բան, որ հազիւ ցանկալի լինի օսմանեան կառավարութեան համար»:

Այս նամակը ունենում է իր ազդեցութիւնը. Իսմայիլ փաշան զրում է Լազարևին, որ ինքը տալիս է ագնիւ խօսք, որ ոչ մի հայի գլխից մի մազ անգամ չի ընկնիլ:

Եւ թիւրքաց զօրքերի հրամանատարը, ի պատիւ իր, ամենայն ագնութեամբ կատարում է իր տւած խօսքը. ուղեմներին, մօլլաներին ուղարկած իր խիստ նամակով նա ամենածանր պատիժների սպառնալիքով պատւիրում

է հանգստութեան մէջ պահել ժողովրդի վատ ոյժերին և ձեռք չտալ հայերին. հակառակ դէպքում նրանք պատասխանելու են իրանց գլխով:

Իսմայիլ փաշայի այս խիստ հրամանը ունենում է իր ազդեցութիւնը. սեպտեմբեր 7-ին ոռուս զօրքը թողնում է թիւրքաց Հայաստանի մայրաքաղաքը և այնուհետեւ թիւրքերը դէպի հայերը իրանց պահում են շատ զսպւած, նոյնիսկ պատուով:

Եւ այսպէս, ոռուս զօրքը վերադառնում է իր տեղերը. մեծ մասը արձակւում են իրանց տները՝ հանգստանալու տարի ու կիսուայ ռազմական ծանր ու չարքաշ կեանքից:

Լազարև մի սրտառուչ կոչով ուղղւած զօրքին, բաժանւում է իր ռազմի ընկերներից և նշանակւում է Կովկասեան երկրորդ կորպուսի հրամանատար, ունենալով իր ընտկատեղին Թիֆլիզում:

Նոյն տարում նոյեմբեր 6-ին Պետրոգրադում նշանակւած էր ոռուսաց զօրքում ծառայող Գէորգիևսկիյ ասպետների հանդիսաւոր տօնակատարում: Հրաւիրւած էին այդ հանդիսին բոլոր աչքի ընկնող զօրապետներն ու սպաները: Հրաւիրւած էր, ի հարկէ, այդ պատուաւոր շքանշանի ամենատարժանի հերոս գեներալ Լազարև:

«Հանդէսը նշանակւած էր Չմեռային Պալատում, — պատմում է ակնատեսներից մէկը*), — ահագին զահլիճի ամբողջ երկարութեամբ աջ և ձախ կողմում շարւած էին իրանց տօնական համազգեստների մէջ շքանշաններով և, իրանց տօնական համազգեստների խաչերով, ռազմական այդ բարձր գլխաւորն է, Գէորգիի խաչերով, ռազմական այդ բարձր կողմում Բալկանեան ձոր շքանշանի ասպետները. աջ կողմում Բալկանեան ձոր շքանշանի հերոսները — թագաժառանգ Ալէքսանդր Ալէքսանդրովիչի գլխաւորութեամբ, ձախում Թիւրքական Հա-

*) «Тифлисский Листок»-ի խմբագիր Յ. Գ. Սաչաւորեան:

յաստանի պատերազմաբեմի հերոսները գեներալ-ադիւ-
տանտ կոմս Լօրիս-Մելիքովի գլխաւորութեամբ: Մէջաե-
ղի հանդիսաւոր զոնից ներս մտաւ թագաւոր Կայսր Ա-
լեքսանդր Նեկլորդը, ունենալով աջից իր եղբայր Նիկօլայ
Նիկօլայիչին՝ Բալկանեան զօրաբանակի գլխաւոր հրա-
մանատարին, իսկ ձախից իր եղբայր Մեծ Իշխան Միխայիլ
Նիկօլայիչին՝ ասիական ռազմաբեմի Կովկասեան զօրքե-
րի գլխաւոր հրամանատարի: Հնչեց որոտնդոստ «ուռան»:
Կայսրը հերթով մօտենում էր հերոսներին, շնորհաւորում
ու հետները խօսում. առաջինը մօտեցաւ Լօրիսին—համ-
բուրեց հետը. երկրորդը կանգնած էր գեներալ Լազարե-
Կայսրը մօտեցաւ սրան, համբուրեց և շնորհաւորեց նոր
պատուով՝ գեներալ ադիւտանտի աստիճանով: Լազարե-
յուզլած էր. այս առիւծ մարդու աչքերից թափւում էր
արտասուքը: Հերթն եկաւ և միւս հերոսներին:

Նւ այսպէս Շուշիի 18 տարեկան հասարակ ղերձակի
աշակերտ 19 տարեկան պատանի Լազարե 1839 թւակա-
նին մանելով Շիրւանեան գունդ որպէս սոսկ կամաւոր
զինւոր, 48 տարի յետոյ ներկայանում էր թագաւոր
Կայսեր, կրծքին ունենալով Գէորգի II-րդ աստիճանի
հազւագիւտ շքանշանը—այս անգամ արդէն որպէս գեներ-
ալ-լէյտենանտ, գեներալ-ադիւտանտ, Կովկասեան զօրա-
բանակի հրամանատար և մէկը այն մի բուռն հերոսնե-
րից, որի անունը ոչ միայն ծանօթ էր ամբողջ Ռուսաս-
տանին ու նրանից դուրս, այլ որը միաժամանակ կազ-
մում էր և մինչև օրս էլ կազմում է ռուսաց քաջարի
զօրքի պատմութեան պարծանքներից մէկը, որի վրայ ա-
ռանձին ոգևորութեամբ կանգ են առնում նրա կենսա-
գիրները:

Սակայն դրանից յիտոյ երկար չապրեց Դադաստանի
ու Ղարսի գոռ հերոսը:

Գեներալ ԼՍ.ՉԱՐՄԵԼՔ Սլաւայի կուում:

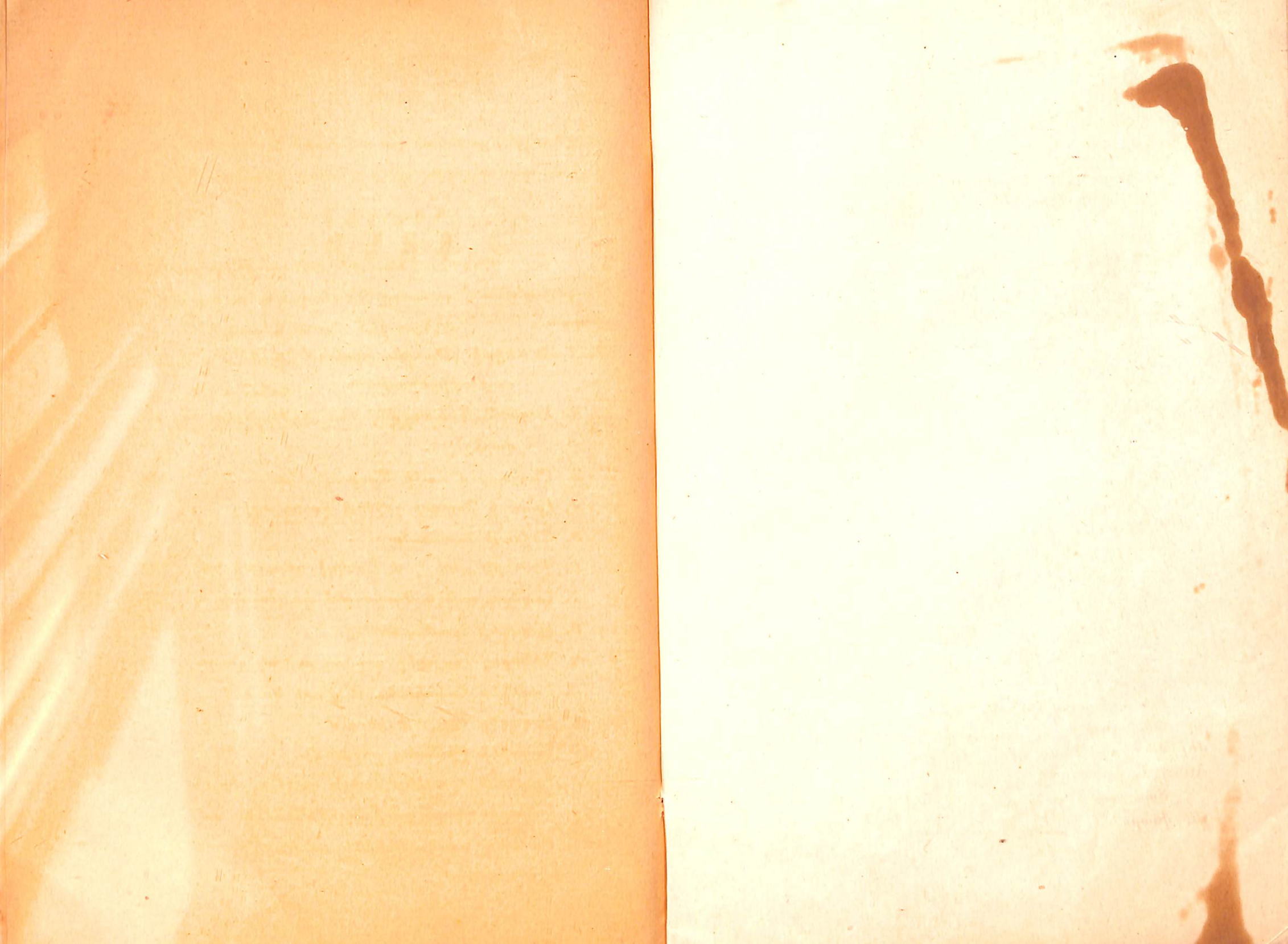
1879 թվին նա նշանակւում է Անդրկասպեան Երկիր՝ տիկենցիներէ զէմ սկսած արշաւանքի ուսաց զօրքի զլխաւոր հրամանատար:

Ստանձնելով իր պաշտօնը, նա սկսեց իր ծանր գործը իրան յատուկ եռանդով: Սակայն ճանապարհին թիակի մօտ ուռուցք է գոյանում և դառնում է չիրան (карбункулъ), որը և նրան անկողին է պառկեցնում. Հնայած սոսկալի ցաւերին և տենդային դրութեանը, նա շարունակում է իր ճանապարհը. սակայն այստեղ՝ Չատում վարակւում է նրա արիւնը և գեներալ Յովհաննէս Լազարի 1879 թվի օգոստոս 14-ին 59 տարեկան հասակում վախճանւում է:

Նրա մարմինը մեծ պատուով բերւում է Բագու, այստեղից Թիֆլիզ և օգոստոս 27-ին չտեսնւած զինուորական պատիւներով, թնդանօթների սալիւտի տակ ու տասնեակ հազարաւոր ամբոխի ներկայութեամբ թաղւում է Վանքի բակում:

Եւ այժմ Վանքի մայր տաճարի ընդարձակ բակում, ուր ամփոփւած են հայազգի նշանաւոր զաւակները՝ Լօրիս-Մելիքովի, Տէր-Ղուկասովի, Սլխազովի, Շելկովիկովի անունները, սե գրանիտի հսկայական գերեզմանի տակ պառկած է Դադասանի ու Դարսի նշանաւոր հերոս Յովհաննէս Լազարեանը:

«Գրանիտը կղիմանայ գարերին, բայց զրանիտից աւելի ամուր է կենդանի խօսքը, որը կպատմի սերունդներին վառ գոյներով ու պատկերներով այդ նշանաւոր զօրապետի, քաղաքացու և կառավարչի կեանքն ու արածները»: — Այս խօսքերով է աւարտում գեներալ Պօտոսն Լազարեանի նախնիք իր սուլար կենսագրականը:

Լ Ն Լ Ս Ե Ե Լ Ե Լ Վ Ե Լ Ե Լ Ե Լ Ե Լ

Ս Ս Լ Ս Ս Ս

«Ռուս-առաջակից պատերազմը (1877—1878 թ.) և նրա
հայազգի հերոսներ» Սերիայի հետևեալ պատկե-
րազարդ գրքայինները:

Գիրք I-ին «Գեներալ-ադիւտանտ Կոմս
Մ. Տ. Լորիս-Մելիքեան» . . . Գինն է 30 Կ.
Գիրք II-րդ «Դադստանի և Ղարսի հերոս
Գեներալ-ադիւտանտ
Յովհ. Դ. Լազարեան» . . . Գինն է 30 Կ.

ՊԱՏՐԱՍԵՆ ԵՒ ՏՊԱԳՐԻՈՒՄ ԵՆ՝

Գիրք III-րդ «Գեներալ-լեյտենանտ Ար-
շակ Ա. Տէր-Ղուկասեան» . . . Գինն է 30 Կ.
Գիրք IV-րդ ա) Գեներալ մայոր Բ. Շել.
Կովնիկեան և բ) Գեներալ Ին-
ֆանտերիայի Կ. Ալիսազեան . . . Գինն է 30 Կ.

ԳԻՆՆ Է 30 ԿՈՊ.

Այս աշխատութիւնները ծախուած են Թիֆլիսի բո-
լոր գրադատանների մօտ. պահեստը հեղինակի մօտ. գի-
մել հետևեալ հասցէով՝ Тифлисъ, Бебутовская № 6.
Ашоту Атанасянцу.

Տաս գրքից աւել զնոգները ճանապարհածախք չեն
չեն վճարում: Գումարով զնոգներին գեղջ:

1, 48

5089